

82.3

Кара 6/72

Н28

НАРТ СЁЗЛЕ,
АЙТЫУЛА,
ЧАМ СЁЗЛЕ

Бз дар реалмизмисан-
скаи бибилотека
иш. Х. Б. Басирова
Ковор а. савва -

**НАРТ СЁЗЛЕ, АЙТЫУЛА,
ЧАМ СЁЗЛЕ**

Ш. Ковор
29.09.2017г.

Ставрополь — Карачаевск

82.3-411

Н28

Къарачай-Черкес кърал университетни редакционно-
басма советини бегими бла басмаланады.

Джыйгъан, басмагъа хазырлагъан Къойчуланы А.Д.

Нарт сёзле, айтыула, чам сёзле
Къарачай-Черкес кърал университет

ISBN 978-5-8307-0123-5

Рецензентле:

Сюйюнчланы А.А., Къарачай-Черкес республиканы
халкъ поэти.

Батчаланы А-М.Х., КЧГУ ны къарачай бла ногъай
тиллени кафедрасыны тамадасы,
профессор.

Редактор

Магулаланы Ф.Л., къарачай бла ногай тиллени
кафедрасыны тамада устазы.

Бу китабда юч мингден аслам нарт сёзле, халкъ айтыула,
чам сёзле басмаланганды. Китаб тёрт башдан къралганды.
I - башында адамланы, II - башында джануарланы, III - де
кёб тюрлю джашауда тюбей тургъан башха затланы юсюнден
айтылгъан акъыл сёзле басмалангандыла. IV - башда нарт
сёзле бла айтыула алфавит джорукъда басмалангандыла.

Окьюучула бек акъыл сёзлеге тюберикдиле. Ала ананы
юсюнден, акъылны, гьалмуну, къонакъ бла къонакъбайны,
миллетни, кыыз бла сюймекликни юсюнден, осал халили
адамланы, тенгни, шохну, тиширыуланы эмда аллай кёб
затланы юсюнден нарт сёзле бла халкъ айтыула, чам сёзле.

Китабха джыйылгъан акъыл сёзле школлада ана тилни
окъугъан сохталагъа, студентлеге, устазлагъа, журналистле
ге, джазычулагъа, къарачайны тил-тин байлыгъы, культу-
расы бла шагъырей болургъа излеген окьюучулагъа тедже-
ледиле.

ISBN 978-5-8307-0123-5

© Къарачай-Черкес кърал
университет, 2010

© Къойчуланы А.Д., 2010

ГОСУДАРСТВЕННАЯ
НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА
КАРАЧАЕВО-ЧЕРКЕССКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
им. Х.Б. Байрамуковой

кара: 6173

Нарт сёзлени, айтыуланы, чам сёзлени
джыйгъан, басмагъа хазырлагъан:
Къойчуланы Дахирни джашы Аскербий

НАРТ СЁЗЛЕ, АЙТЫУЛА, ЧАМ СЁЗЛЕ

Башлары

Ал сёз	6
I. Адамланы юсюнден	9
1.2. Ананы юсюнден	10
1.3. Акъылны, гьалмуну юсюнден	11
1.4. Ауругъан бла ёлгенни юсюнден	13
1.5. Дин бла динчилени юсюнден	14
1.6. Джарлы бла байны юсюнден	16
1.7. Джауны юсюнден	18
1.8. Кесинден тамаданы сыйын тутханны юсюнден	19
1.9. Тишируланы юсюнден	19
1.10. Къонакъ бла къонакъбайны юсюнден	21
1.11. Къыз бла суймекликни юсюнден	22
1.12. Миллетле бла халкъны юсюнден	23
1.13. Осал халили адамланы юсюнден	25
1.14. Акъылдан толу болмагъанны юсюнден	30
1.15. Тенгни, шохну юсюнден	31
1.16. Тиширууну юсюнден	32
II. Джануарланы юсюнден	33
2.1. Асланны юсюнден	33
2.2. Айюню юсюнден	33
2.3. Атны юсюнден	34
2.4. Бёрюню юсюнден	38
2.5. Итни юсюнден	39
2.6. Киштикни юсюнден	41
2.7. Къанатлыланы юсюнден	43
2.8. Къойну юсюнден	45
2.9. Малланы юсюнден	46
2.10. Тууарны юсюнден	48
2.11. Эчкини юсюнден	49
2.12. Эшекни юсюнден	50
III. Башха затланы юсюнден	52
3.1. Айны, кюнню, джулдузланы юсюнден	52
3.2. Ата джуртну юсюнден	52

3.3. Ашны, хантны юсюнден	53
3.4. Билимни юсюнден	56
3.5. Битимни юсюнден.....	57
3.6. Джангурну юсюнден.....	58
3.7. Джигитликни юсюнден	59
3.8. Джылны заманларыны юсюнден.....	60
3.9. Джерчиликни юсюнден.....	63
3.10. Кёкню, хауа болумланы юсюнден.....	64
3.11. Малчылыкны юсюнден	64
3.12. Окъууну юсюнден	65
3.13. Сатуу - алууну юсюнден	66
3.14. Сёзню юсюнден	67
3.15. Сууну юсюнден	68
3.16. Тукъумланы юсюнден чам сезле.....	71
3.17. Урунуу бла ишге усталыкны юсюнден	72
3.18. Эллени юсюнден.....	76

IV. Нарт сёзле бла халкъ айтыула алфавит джорукъда.	78
4.1. А - харифден башланганла	78
4.2. Б - харифден башланганла	88
4.3. Г - харифден башланганла	92
4.4. Д - харифден башланганла	93
4.5. И - харифден башланганла	99
4.6. К - харифден башланганла	100
4.7. М - харифден башланганла	113
4.8. Н - харифден башланганла	115
4.9. О - харифден башланганла	116
4.10. П - харифден башланганла	119
4.11. Р - харифден башланганла	120
4.12. С - харифден башланганла	120
4.13. Т - харифден башланганла	126
4.14. У - харифден башланганла	132
4.15. Х - харифден башланганла	133
4.16. Ч - харифден башланганла	135
4.17. Ш - харифден башланганла	137
4.18. Ы - харифден башланганла	138
4.19. Э - харифден башланганла	138
4.20. Ю - харифден башланганла	141

Ал сёз

Къарачай-малкъар миллетни нарт сёзлери бла халкъ айтыуларыны магъаналары теренди, тил-тин байлыкъгъа уллу ююш къошадыла. Ала Ата джуртха суймекликни, урунууну, джашауну тутуругъу болгъанын, бизни миллетни культура хазнасыны байлыгъын, дагъыда кёб ашхы затланы кёргюзедиле. Ата бабаларыбыз джюзле, мингле бла джылланы ичинде нарт сёз ле бла, айтыула бла кысха эмда таб, кескин халда джашауда бола тургъан затланы юсюнден бек акъыл сёзле къураштыргъандыла. Нарт сёзлени, халкъ айтыулары джыйгъан, аланы басмадан чыгъаргъан къарачай миллетни тил байлыгъын, культурасын сакълауда бек уллу магъанасы барды.

Биринчи болуб къарачай-малкъар нарт сёзлени, эски халкъ айтыулары джыйыб башлагъан белгили революционер, алим, просветитель Алийланы Джашууну джашы Умар болгъанды. Ол 1923 джыл джазыб чыгъаргъан къарачай тилни букварында 45 нарт сёз бла айтыу басмалагъанды. Алий улу бир талай джылдан «Бирлешиудеди - кюч» деген китабында - 186, 1935 джыл басмадан чыгъаргъан къарачай тилни сёзлигинде - 400 нарт сёз бла халкъ айтыу басмалагъанды. 1940 джыл чыкыгъан «Къарачай фольклор» деген китабда Къарачай илму излеу, тинтиу институтну къуллукъчулары 310 нарт

сёз, халкъ айтыу басмалагъан эдиле. Ол кёзюуде иги кесек нарт сёзлени белгили къарачай джазыучу Биджилани Асхат «Билим» деген китабында да басмалагъанды.

Алай а, къарачай халкъны нарт сёзлерин излеуде, аланы джыйышдырыуда, басмадан чыгъарыуда эм аслам кыйыны кирген белгили журналист Алийланы Чорнаны джашы Солтанды. 20 джылны кюрешиб, аланы джарашдырыб, магъаналарына кёре бёлюмлеге юлешиб 1963 джыл китаб этиб чыгъаргъанды. Ол китабха 7 мингнге джууукъ нарт сёз, халкъ айтыула киргендиле.

Нарт сёзлени, халкъ айтыуланы джыяргъа, аланы джарашдырыргъа бусагъатда да алимле эс бёлгенлей турадыла. Сёз ючюн ол затха Сюйюнчланы Идрисни джашы Ханафий бла Гочияланы Аюбны кызы Софья иги юлюш кьошхандыла. Ала «Карачаево-балкаро-русский словарьны» джарашдырыб Москва шахарда басмадан чыгъаргъандыла. Ол сёзлюкде 30 минг сёз, сёз къураула, айтыула басмаланган бла кълмай, бир минге джууукъ нарт сёзле бла халкъ айтыула басмалагъандыла.

Нарт сёзле, халкъ айтыуладан къуралгъан китабла тюкенледе иги кесек замандан бери сатылмайдыла: аланы эртде огъуна адамла алыб бошагъандыла. Шахар, эл библиотекалада да хазна табылмайдыла. Сохталагъа, студентлеге, устазлагъа, джазыучулагъа, журналистлеге, къа

рачай тил бла кюreshген башха адамлагъа уа керек болгъанлай турады. Аны себебли джараштырылгъанды бу китаб.

Китабха юч мингден аслам нарт сёз, эски халкъ айтыула, чам сёзле джыйылыб басмаланганды.

Сизни кьолугъыздагъы китаб Алий улуну, эмда башха адамланы китабларындан кёчюрюб кьуралмагъанды. Кесибиб билгенлени, адамладан эшитгенибизни, газетледе, китаблада эмда башха тюрюлю источникледен джыйылыб джарашдырылгъанды.

Алий улу Солтан энтда андан да уллу китаб хазырлагъанындан хапарлыбыз. Ким биледи, бу китабдан да анга болушлукъ этерик акъыл сёзле, халкъ айтыула да табылыб къалыргъа болур деб кёлюбюзге келеди. Биз этген мурат бла китаб сохталагъа, студентлеге, устазлагъа, журналистлеге, джазыучулагъа эмда башха окъуучулагъа керек кюнде, джолоучулукъда хурджунларында джюрютюрге таб болур деб гитче формат бла басмаланады.

I. Адамланы юсюнден

Адам адаргы болса да, амаллыды
Адам джанындан юлюш этер анга
Адам акъыл неден да кючлюдю
Адам боллукъ джети джылында баш болур
Адам боллукъ сыфатындан белгили
Адам дегенинг итни терисиди
Адам дунияны иеси
Адам кѳргенин айтыр, тауукъ кѳргенин чѳплер
Адам кѳрююн кѳрмей кѳрюне кирмез
Адамны адамлыгъын къыйынлыкъ джетген кюн
билirse

Адамны адамлыгъы нѳгеринден танылыр
Адамны аманы адамны бети бла ойнар
Адамны багъасын адам билир
Адамла барысы да тогъуз айны баласыдыла
Адамны бетине къарама, адетине къара
Адамны билир ючюн биргесине кеси чекген бир
туз ашаргъа керекди

Адам бла къазанлашмай адамны адамлыгъын
билмезсе

Адамлыгъы болгъан мал этер, чибини болгъан
бал этер

Адамны джаны - топуракъ, терекни джаны -
чапыракъ

Адамны игиси итни башын сылар
Адамны игиси джомакъда болур
Адамлагъа кюлючю болсанг, кюлкюлюк
болурса

Адам кьаргъаса бир палах, эл кьаргъаса минг
палах

Адам кьатында адам ёлмейди
Адам кьолу отду
Адам табмасанг, бёрк агъач бла кенгнгеш
Адамны ташада сёкме, туурада махтама
Адам туугъан джерине, ит тойгъан джерине
Адамны тюртюб абындырсанг да, сёз бла абын-
дырма

Адам умут бла джашайды
Адам эсенг, адамгъа кьошул
Ашхы бла джолдаш болсанг-баш болурса,
Аман бла джолдаш болсанг - тас болурса
Ашхы джолдаш муратха джетдирир, аман джол
даш уятха джетдирир

Игини орну хазыр
Игиден иги хапар эштирсе, аманданаман хапар
Игиликге тырмашхан - игиликге тюбер, аманлы-
кьны сюрген-аманлыкьгъа джолугьур
Къарнаш къарнашха айтырын да кьоймаз, бет да
джоймаз

Ышанган адамынгдан кёлюнг бек кьалады
Эшикде ёлсе кюеу ёлсюн, юйде ёлсе
келин ёлсюн

1.2. Анапы юсюнден

Ана - баланы джандети
Ана - баланы кёз джарыгъы

Ана юйню джарыгъы
 Ана этген гырджындан татлы хант болмаз
 Ана кёлю балада, бала кёлю - талада
 Ана кёлу бала ачитмаз
 Ана кёлю - бешикте, бала кёлю - эшикте
 Ана тили - ананы ауазы
 Ана къучагъы-балагъа бешик
 Анасы махтагъанны алма, апсыны сёкгенден
 кьалма
 Анасы махтагъанны алма, тийреси махтагъандан
 кьалма
 Анасы саугъа ёксюзлюк джетмез
 Анасына къараб кызын ал, атасына къараб
 джашына бар
 Анасыны сыры - кызында, атасыны сыры улу-
 унда
 Ата - билек, ана - джюрек
 Анамдан джангы туугъанча болдум
 Анангы сютюнден халалды
 Къолунгда къуймакъ бишириб берсенг да, ананы
 борчундан къутулалмазса

1.3. Акъылны, гьалмуну юсюнден

Акъыл - байлыкъ, насыб
 Акъылгъа ёлче джокъ
 Акъыл джашда, къартда тюиюдю - башдады
 Акъыл - базарда сатылмайды
 Акъыл сёзге - багъа джокъ
 Акъыл излесенг - къартладан

Акъыллы насыблы, билимли - хазналы
 Акъыллыны багъасы джокъ, билимни кыйыры,
 учу джокъ
 Акъыл тенгизден терен, билим - таудан мийик
 Акъылы болмагъаннга, юретиб кюрешсенг да,
 акъыл алдыралмазса
 Акъылы болмагъаннга, сакъалы болушмаз
 Акъыллы ишни тындырыр, тели аягъын
 сындырыр
 Акъыллыгъа бир айт, телиге минг айт
 Акъыллыны шашханы - кюнню булутха
 батханы
 Алтыны болмагъан сатыб алыргъа да, табыб
 алыргъа да болур, акъылы болмагъаннга уа
 мадар джокъ
 Атала сёзю - акъылны кёзю
 Ачыу - бычакъ, акъыл - саб
 Башда акъыл болмаса, эки аякъгъа кюч джетер
 Бир акъыл иги, эки акъыл - ашхы
 Илму - акъылны башы
 Илму - джашауну джолу
 Илмуну тамыры ачы, кёгети татлы
 Кёрген - такъыл, билген - акъыл
 Кесинден башха къайгъысы болмагъанны
 акъылы джокъду
 Ким айтханына къарама да, не айтханына эс бёл
 Малдан акъыл онглуду
 Мыйысы болмагъанны, сыйы да болмаз
 Сабыр тюбю - сары алтын
 Сен гъалим эсенг - дуния сеникиди

Сюрюучю да таягъы бла оноулашады
Телиге айтсанг кюлюр, акъыллыгъа айтсанг
билир
Тукъум, джуукъ сорма - пахму, акъыл сор
Уллу кючден, уллу акъыл онглуду
Хар кимни акъылы кесине бышлакъ биширген

1.4. Ауругъан бла ёлгенни юсюнден

Ауругъанны сау билмез, ач къарынны токъ
билмез
Аджал - имбашында, мурат - тау башында
Айтхан сёзлери джюрек джарагъа туз
къуйгъанлай
Аджалсыз адам ёлмейди, кечесиз джукъу кел-
мейди
Безгек тутханча къалтыраб, тишлерин
бир-бирине ура
Безгекден ауругъанча неск къалтырайса?
Безгек дарманны ичкен адамча джыйырыла
Бутлары безгеги тутхан адамча къалтырайды
Джаны саулай сыфаты къабыргъа кирген адамча
Джашауда зауукълукъ бла къыйынлыкъ
аякълашыб келеди
Ёлген къайры бараса? Сауну бедишин ачаргъа
Ёлгенни кёрсе, сауну нюрю кетеди
Кичиуден, къотурдан джанлагъанча джанлайды
Къыйынлыкъ билмей тургъанлай оджакъдан
тюшгенча келеди
Отда кюйген мыдыхча къызады санларым

Сокъур суюген сау кёз
Чыгыр къатында къутукъ сагъынма,
сормагъанны башына къарама - башын ачарыкъ
түйюлдю

1.5. Дин бла динчилени юсюнден

Адам излей эсенг, минарагъа миниб къычыр
Апендини айтханын эт да этгенин этме
Аллах сени джаллы болгъа эди да, Раубазы мени
джанлы болгъа эди
Аллахгъа кёб садакъа этмесенг, инсанынга
тиймейди

Афендиледе садакъа алмазлыкъ джокъду
Афенди адам ёлюрюн сюеди, төре адам
тутулурун сюеди

Афенди адам ёлсе тирилик
Афендини - азаны, байны - къазаны
Афенди байны шагъаты
Афенди бер дегенни суюмейди, «ал» дегенни
сюеди

Афенди берилген джерден къалмаз
Афенди джарлыны ёлгенин эшитмез
Афенди джарлы юйден эрекди
Афенди джокъдан Муазин афенди болду
Афенди джумуш тындыргъаннга «аферим»
демез, хычын сындыргъаннга «аферим» дер
Афендини кёлю - битирде
Афенди тойса да, ач бёрюден аман
Гяур динине бек

Джылан кеси кѡабына джийиргене эди, апенди
уа аны тилинден илгене эди

Джаууум - оджакъдан кѡурум акъгъанчады
Джаханимни кѡрмеген джандетге кѡл салмаз
Межгит джуукъда болгъанлыкъгъа, къыйын-
лыкъгъа болушмаз

Межгитни къатында джашай эди да, намаз
къылмай эди

Межгит уллу болса да афенди билгенин айтыр
Молла молланы ташада сѡгер

Молла ашны кѡрсе кѡуранын унутур

Молла моллагъа кѡууаныр

Молла молладан къысаракъ

Молла сохан ашамаз, табса ашаб тоймаз

Молла хычынланы кѡрсе, абдезин унутур

Молла болгъандан адам болгъан къыйынды

Молла къара сууну башын аулар

Молланы къарны тойса да кѡзю тоймаз

Молланы айтханын эт да, этгенин этме

Молланы сархы акъ болса да, иши къарады

Не къадар дууа этсенг да, кѡкден санга аш

тюшмез

Ол дуниядан умут этиб, бу дуниядан юлюшсюз

къалма

Сен ышанганлыкъгъа моллагъа, джашил

джандетге бармазса

Тонгузну аласы, къарасы джокъду

Тѡре кесген бармакъдан къан чыкъмаз

Тѡре сакълайды улху келирин, афенди

сакълайды адам ѡлюрюн

Тёреге аслам улху бермесенг, тюзлюк этмейди
Терсни кёрюб терс атлама, абынма;
апендиге, хаджиге да табынма
Умут тау башында, аджал им башынгда
Хар дин Аллахны махтайды

1.6. Джарлы бла байны юсюнден

Ач къарынны токъ билмез, ауругъанны сау
билмез
Айранны джагъы - къорлукъду, тюзлюкню
джауу зорлукъду
Алтынны эритиб, кебге къуйгъанча
Байны кюбюрюнде къумачы, джарлыны этегин-
де джырмачы
Байны тылпыуу тирмен бурады, джарлыныккы
уа тартмайды
Байны хар кюню байрам болур
Байны байлыгъы кесини башына азаб болур
Бай билгенни джарлы да биледи, айтыргъа
болмайды ансын
Байланы стауатларында сыртым тийген къоба,
башым тийген оба болуб айланганма
Байлагъа джарлыла къырылгъаллыкъгъа, бууну
къулагъына джел ургъан чакълы бир
кёрюнмейди
Бай адамны хакъын бергинчи, джарлы
джанын берир
Бачха байлыкъ - бир айлыкъ
Биреу тойгъандан джюрюелмей эди, башха
уа ачдан баралмай эди

Кара: 6173

ГОСУДАРСТВЕННАЯ
НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА
КАРАЧАЕВО-ЧЕРКЕССКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
им. Х.Б. Байрамукоевой

Джаратылгъан джан рысхысы бла
Джарлы кёлю джарыкъ
Джарлы къабынын алгъа къабар
Джарлы тюеге минее да ит къабар
Джарлы эки кере джоюлур
Джарлыны тону джамаулу, байны кийими

сакъланыб

Джарлыны сёзю къодулу
Джарлыны сёзю чапракъдан ётмез
Джарлы кёчее бай болур
Джарлыны бузоуу ёгюзлюк этер
Джарлыгъа джалгъан таякъ
Джарлы кеси киндигин кеси кесер
Джарлыны эшигин махтау джабар
Джарлылыгъын джашыргъан джарымаз
Джаугъан кёлге джауады
Джери байны эли бай болур
Джөгетейде - джюн байлыкъ, Сары-Тюзде кюн
байлыкъ, Тебердиде тин байлыкъ.
Юч ёзенде да тил байлыкъ

Дуниягъа ишленнген джарлы, артыкъ малы
кёб болгъан тумакъдан

Джюн - тюкден, мюрзеу - бюртюкден, сом –
капекден, тюмен-сомдан. Рысхы алай

бла джыйылады

Ёлмеген къул алтын аякъ бла суу ичер
Ишлейсе да къыйынынгы табмайса, ишлемейсе
да ачдан ёлюб къаллыкъса,
къалай этерге биллигинг джокъду
Ийман келеди токълукъдан, ийман кетеди

джокълукъдан

Кюн кәрмеген кюн кәрсе, кюндюз чыракъ
джандырыр
От тамызыргъа сернеги болмагъан кёзюю
джетсе юй болур
Онглула сие да, кебдире да биледиле
Рысхысы бодлганны сагъышы - аз, джюреги -
джарыкъ, джашнагъаны - джаз
Рысхысы кёбню шайтаны кёб
Сенде - мал байлыкъ, менде - сёз байлыкъ, адам
къайсын сайлаб алыр
Сырты кичиген бай босагъасына барыр
Тонгузну аласы, къарасы джокъ, къайда да
байны чомарты джокъ
Тойгъан джерге тогуз къат
Халкъдан табхан хақынгы байдан табмазса

1.7. Джауны юсюнден

Ауузунг къандан толсада, къанлынга билдирме
Бети кучакълар, джюреги бычакълар
Душманынг ышаргъаннга ышанма
Джалыныб - джаудан къалмазса
Джаугъа сатылма, телиге къатылма
Джауну аягъан кеси ёлюр
Джауун кәрсе, джылан да джашырылады
Джауну хорлагъан - махтау, джаугъа хорлатхан
- бедиш
Джаугъа - сауут, досха - мамукъ - алайды бизни
Къарачай
Эки душманны суулары бир ызны акъмазла
Элге джау чабса, сау эл къозгъалыр

1.8. Кесинден тамаданы сыйын тутханны юсюнден

Атам салгъан джолум бар, анам тикген
тонум бар
Къартны бурнун сюрт да, оноугъа тут
Къарт болмагъан джерде къут болмаз
Къартны сыйын кёрмеген, къартлыкъда сыйлы
болмаз
Тамада болгъан тынч, тамадалыкъ этген кыйын
Тамада юлюш - бютеу сохта
Тамадасы барны джылы келсе да кеси гитче
Тамадасыз юйню оту джарыкъ джанмаз
Уллу айтханны этмеген уллаймаз
Уллу орнунда турмаса, гитче артына турмаз

1.9. Тиширыуланы юсюнден

Ауузунгу тыяр амалтын эринги сёз бла
къыздырма
Бууаз къатынча джатыб турма
Джигер къатын эрге кюч береди, тулпар ат эрни
таукел этеди
Залим келин болгъан джерде ит керек болмайды
Иги къатын эрни къанаты
Къатын ёлтюргенге къан джокъду
Келген келинни аягындан
Къазанны башына ышарма, эринги сёз бла
къыздырма, кеси турмушунгу кесинг бузма
Къатын алсанг, къолунга балта ал

Къатын алыргъа тебресенг, къатынсыз
айтханнга тынгылама

Къатын джюреги - къыл элек

Къатын юсюне баргъандан эсе, тыбырда
къалгъан игиди

Къатыны аманны бети аман

Къатыны аманны сакъалы чыкъгъынчы
башы агъарыр

Къатынны ариулугъун махтама, джигерлигин
махта

Къатыны бла урушхан къаыйынына салам
бермей эди

Къатыны иги - къарт болмаз

Къатыны иги эркиши джолгъа азыкъсыз
чыкъмаз

Къатынны сыйын эри кёлтюрю

Къатыны табышлы болса-эр берекетли болур

Къатынын тута билмеген, къатынын сер этер

Къатыны харакетли болса, эри къымсыз болур

Къойюлгъан къатыннга «Джыйын бла сени
кюндешинг да келген эди» - дегенлеринде -

«Сабийи уа къойнундамы эди» - деб соргъанды

Олтурса - бийче, турса - къарауаш

Тосундан умут этди да эринден къуру къалды

Насыб иги къатын бла бирге келеди

Тул къатынны тулукъ - тулукъ сёзлери

Эшек улоунг болмасын - къатын нёгеринг
болмасын

Эри суйген къатынны халкъы да сюеди

1.10. Къонакъ бла къонакъбайны юсюнден

Джалынчакъ къонакъ - тигимчи
Къонакъ къойдан джууаш
Къонакъдан юч кюнден алгъа хапар сорма
Къонакъны къачы мийик
Къонакъгъа къонакъбайлыкъ этмей болмаз
Къонакъгъа артмакъ салдырмагъан эмилик ат
къонакъбайгъа да салдырмаз
Къонакъча къубуллуб турма
Келгинчи къонакъ уялыр, келгенден сора
къонакъбай джунчур
Къонакъбай къонакъгъа: «Тохтамагъан тилиме
такъ атынгы»
Къонакъ келсе къызгъанч кёз къаш бермейди,
сыйын кёрмейин, саудан ёледи
Къонакъ суюмеген къонакъбай эшик аллында
соруу алыр
Кёб къалгъан къонакъ кёбчек къалдырады
Конакъны къошха къоймагъанла, ашаб ашдан
тоймагъанла
Къонакъ келсе къут келир, кёб келсе - джут
келир
Къонакъ келсе къууат келир, къууат келсе -
къууанч келир
Къонакъгъа гырджынынг джокъ эсе да,
суусаб бер
Къонакъны къачан кетеригин сорма, къачан
келлигин сор
Къонакъбай не берсе, къонакъ аны ашайды
Къонакъбай сормай, къонакъ джумушун айтмаз

Чакъырылмагъан адам орунсуз къалыр
Эртденнги къонакъ кѣб турмаз

1.11. Къыз бла сюймекликни юсюнден

Джюрек кѣзден алгъа кѣрюр
Джюрекден джюрекге джол барды
Джюрекге ариу - кѣзге да ариу
Къыз дегенинг миала табакъ кибики
Къыз эсе - юйге джут, джаш эсе - юйге къут
Къыз келсе джумуш этер, къатын келсе
ушакъ этер

Къыз кесини юйюнде да къонакъды
Къыз кѣзю къызылгъа къарар
Къыз - къысымлы, къымыз - тыйымлы
Къыз сюймесе къарамаз
Къыз чыгъаргъан къызыл къымжа
Къыз - элники, къатын - сеники
Къыз - юйде, къылыгъы элде
Къызы болгъаннга садакъа тыйыншлы
Къызыны ариулугъу бла сууму ичериксе?
Къызыны бир аягъы босагъада
Къызыны кѣзюнден кетсенг, кѣлюнден да кетерсе
Къызыны ызындан макъа да секиреди
Къызыны эсинде болма да, кѣзюнде бол
Къызыны юйде къылыгъы тышында да болур
Къызыны юйню ити чабмаз
Къызы барны дарийи бар
Къыз - эрге, ёлген джерге ашыгъады
Къызыма айтама, келиним эшит

Къызынгы төрјүнде олтургъандан эсе,
джашынгы эшик артында олтур
Къызынг хоншу юде джатмасын, джашынг
базар хантны татмасын
Эки сјюгенни арасына къл сыйырмаз

1.12. Миллетле бла халкъны јосјүнден

Бир адам амалтын сау элни бети джојулур
Бири эте билмей ёре этди, халкъ да турду да аны
тёре этди

Бирликде - тирилик
Дуния бир адам бла кечинмез
Джырны этилгени Къарачайда, джырланганы
Басханда, эшилгени Чегемде
Ёлсенг да кесинги джерингде ёл
Индияда иш байлыкъ, Арабияда дин байлыкъ
Кёб джыйын да, бокъ джыйын
Кёбнү ырысхысы да кёб болады
Къумукъну устасы - кюмюшге, чуутну устасы —
сатыугъа

Къарачай ач эсе будай гырджын нек ашамайды?
Къарачайлыны биринчи акъылы - кесини,
экинчиси - мени дегенди черкесли
Къарачайлыны акъылы артдан келир
Малкъарлы мамукъ төшекди деб, туманнга
секиргенча

Миллетге игилик этген адамны аты окъ атылгъ -
анлай дженгил айтылып
Ногъай бий къызын биченнге сатхан заман
болгъанды

Оноу амалтын сау эл кырылганды
Орусны туз арбасы кыоян тутар
Орусну кыарты шапасы
Тамбла бла бюгюнню не башхасы барды деб
эртде чыганлы кыачха дери урлукъ салмай
тургъанча

Тилсиз миллет джокъ болур
Тилчи акъгъа кыараны джагъады
Тилчи сау халкыны арасын бузар
Тилчи тили бла кыайгъы салыр
Тилчини тили хунадан ётер
Халкъ айтмаз, айтса бош айтмаз
Халкъ бирден юрсе джел болур, бирден
тыкюрсе кёл болур.
Халкъ бла бирге кёрген кыыйынлыкъ -
зауукълукъ

Халкыны бойну базыкыды
Халкъ дегенинг тенгизди
Халкыны дуня толу акылы
Халкъ джандыргъан чыракыны ючюлтеме де -
генни сакъалы юйютюлюр
Халкъ ишге айтдырмай кыоб
Халкыны джырын джырласанг халкъ эжиу этер
Халкыны кючю кёб
Халкъ кыалайгъа ауса, алайгъа ау
Халкыны кыанын бузма, кыарнынгы бузарла
Халкъ кыартаймаз
Халкъ скойгенни зорчу кёрюб болмаз
Халкыгъа - мёлек, юйге - халек
Халкъ сеннге хурмет этмеген эсе халкыдан ёп-
келеме, кесингден ёпкеле

Халкъны суюгенни халкъ да сюеди
 Халкъгъа къарагъан джарлы къалмаз
 Халкъны кючю болмазлыкъны болдуруп
 Хар элни къой союуу башхады
 Чыганлыча джабышыб къалма адамгъа
 Эбзеле «го-го» дей эдиле да, таудан ауалмай
эдиле
 Эбзеде къозу къыркъылады, андан бизге не
хайыр
 Эбзеле сийген алмаларын ашагъанча
 Эбзени тау тыймаз
 Эл тылпыуу тирмен айландырып
 Эл ючюн эзил, халкъ ючюн къыйнал
 Элни джумушундан кесин алгъан бет
джарыкълы болмаз
 Элни кючю эмеген
 Элни муратын эл толтуруп
 Эрмен кишдикча неге чынгайса

1.13. Осал халили адамланы юсюнден

Атангы аман кёзюне
 Айыбны суу бла джууалмазса
 Алай эте турсанг, «сыйлы» джаш болурса,
чабыр къулакъ ашагъан итча
 Аллай бёркю болгъан киши джашына къатын
алырма?
 Амалсыз кюню - къарангы
 Аман адам бла танышма, осалгъа илешме
 Аман адам игини кёргенден эсе, иги - аманны
кёрсюн

Аманга джалынгандан эссе, джат да джер тырна
Амандан хапар сорма
Аманны хапары узакъгъа барыр, игини -
унутулуб къалыр
Артылмагъан сабахча бир джанына дженгиб
сюеледи

Ары - оракъ, бери-чалкъы
Асыры эршиден, эки кёзю чыгъыб кетеди
Атха минее - атасын унутхан, андан тюшее -
атын унутхан

Аты-джуукъ, кеси-сууукъ
Ачуланыб ёрге къобхан, заран табыб олтурур
Аягъы - оу, башы - шау
Аягъы тийгинчи - таягъы
Багъалы алакътайча
Бачха къаранчхача
Башы чёб башча къалтырай, ол а кимге
сёлешеди

Биреуге аманлыкъ этиб кесинге игилик табмазса
Болалмагъан - тойдан чыкъ
Биреуге уруу къазсанг, кесинге ёлчелеб къаз
Борчну къолунг бла бер да, аягъынг бла ал
Гыбыт къобузча созуб турма да бир тохта
Джаламыш джанынгы къоймаз, пасыкъ
аманлыкъдан тоймаз

Джалгъан айтхан джанындан төлер
Джанибек Чегемге баргъанча
Джарлы юйню киштигича
Джарыла эсегиз - бузулугъуз дегенча
Джеталмагъан - джер тырнар

Джыгъылгъанны сырты джерден тоймаз
Махтанчакъ адам кесин таудан улуу этер
Махтанчакъ кеси эте билмез, киши этгенни
сюймез

Махтанчакъ - эринчекге оюнчакъ
Махтанчакъны бир джери тешик
Махтаннган адам ишни баджармаз
Махтаннган къыз тойда джукълар
Ёпкелегенни юлюшю татлы болур
Ётюрюкден тюбю болмагъан, кёлтюрюрге
джиби болмагъан
Ётюрюкню къуйругъу бир тутум, ол да сапын
джугъу

Зыккыл текеча
Ийне бла халыча бу экиси бир-биринден
айырылмайдыла
Иши болмагъан итлени суугъа сюрюр
Ишлемеген джалкъауну, ёмюрге болмаз
махтауу

Кёб джат да, бек чаб
Кёб сёлешген - кёмюрдю, аз сёлешген -
алтынды (кюмюш)

Келбет керген джерде акъыл сорма
Келечини къабчыгъы ётюрюкден толу болур
Кереклини шиндиги мийикде
Кёз кёргенни, кетлек дженгер
Кирли юйден ауруу кетмез
Къоркъакъны кёзю экили кёрюр
Къотур къолдан джугъады, палах амандан
тууады

Къоркъакъ къоркъгъанына джолугъур

Къургъакъ сёзледен не хайыр, не пайда болмаз
Къызгъанч адам олтургъан джерине къарамай
турмаз

Къыл кёпюрча
Къыркъ киши бир джанына - къыйыкъ киши бир
джанына

Кючюн билмеген джаш ташны уллусуна
чабышыр

Мамулий бла Тотулийча бир - бирлеринден
айырылмайдыла

Мен сеннге балдыргъан къаура тюйюлме -
тамадангма

Мунга айтхан сёзюнг къумгъа суу сингенча
сингиб барады

Мыртазакъча сюелиб турма
Мухар бла эринчекге ашарыкъ этдирме, ач
къалырса

Намыс болмагъан джерде, насыб да болмаз
Намыссыз адам - насыбсыз

Ол дунияда биринчи «хоншуларынг бла къалай
джашагъан эдинг» деб сорадыла

Онглудан эс ташлама, къоркъуб къачыб башлама
Онгмагъандан хапар сорма

Орус соруу алгъан кибик

Сабырынгы ташха байла

Сангыраугъа эки азан къычырылмайды

Сангырау къулакъ - эл бузар

Сёз аууздан чыкъса, эл къобса да туталмаз

Сокъур тауукъгъа не да - тары

Сокъур тутханын бек тутар

Сокъургъа чыракъ керек тюлдю
Сокъур шайгъа да тиймейди
Сокъур элге кирсенг, кёзлеринги кыыс
Сорулгъан иш сёгилмез
Сол кёзюнг онг кёзюнге къараул болсун
Сол къолунгу ишин онг кёзюнг билмесин
Сууагъач кибик къынгыр болгъанды
Суукъ кыысса буз къозлар
Суукъ сан кыыздырмаз, исси джан къалдырмаз
Тауджан суудан не ангылайды
Ташны ата билмеген башына урур
Ташны - ташха ургъан кибик
Телини кёрген-тентирер, акъыллыны кёрген-
эс джыяр

Телини эшигин махтау джабар
Терс атласанг - сокъуранырса
Тёреге аслам улху элтмесенг тюзлюк этмейди
Тилде сюек болмайды
Тил учун ашагъан тилчи болур
Тилсизча тынгылаб турма
Тойда, джыйында да тойгъунчу тели ичер
Уруну тюбю къуру
Ушамагъан-джукъмаз
Халгер хансдан чыкыгъанча
Халкъ билмез деб терслик этме
Хунагъа джарашмагъан ташча
Хыйлачыны эки юлюшю башына
Ышармагъаннга киши кюлмейди
Эки гебенни бирге тартсанг - тюбюнде бичен
къалыр

Энтда эт аллай аккагъа джюн тартма
Эринчек бир ишни эки кере этер
Эрке джаш джумуш тындырмаз
Юйлю гудучугъа ит чабмаз
Ючкюл дунияны төртгюл этиб хаман айланыб
турма

1.14. Акъылдан толугъа болмагъанны юсюнден

Тели кесине тау кёрюнюр
Тели къоланны сюер
Тели телиди да телиди
Телиге тели къууаныр
Телиге төре джокъ
Тели тойса, той бузар
Тели тузун алгъа төгер
Телиден туура хапар
Тели туююшюр, акъыллы келишир
Тели туюшюрмез, акъыллы тели бла кюрешмез
Телиге тенгиз тобукъдан
Телини сёзю тейри келтирир
Телини соргъанына акъыллы джууаб эталмаз
Телиден да чыгъар бир акъыл сёз
Тели Джанибек Чегемге баргъанча
Телиге джуукъ аз
Тели ёлтюргенге къан джокъ
Тели кеси айтыр да, кеси кюлюр
Тели кесин махтар, чийсил къатынын махтар
Тели кесин сормай танытыр
Телиге джол бош, айраннга суу къош

1.15. Тенгни, шохну юсюнден

Айыбсыз тенг излеген - тенгсиз кяалыр
Ачлыкъда табылгъан тенгиги токълукъда

унутма

Ёллюк эсенг да тенгинги кьутхар
Керти тенг керек кюн билинир
Керти тенг балдан татлы
Керти тенг кыйынлыкъдада танылыр
Кишиге аманлыкъ этме, тенгинги ызындан

кюлме

Тенгни табхан тынч, тутхан кыйын
Тенги кёбню джауу болмаз, акъылы кёбню дауу
болмаз

Тенги болгъан тенгине къарар, тенги болмагъан
дженгине къарар
Тенг бола эсенг тенг бол, тенг болмай эсенг
кенг бол

Тенгинги кыйынлыкъда сына
Тенгинг сени кюзгюнгдю
Тенг тенги бла, тегене бауу бла
Тенг тута билмеген тенгинден айырылыр, кьа-
тын тута билмеген кьатынындан айырылыр
Тенгсиз кяалгъан минг абыныр
Тенгсиз адам кёзлеуден суу тилер
Тенгинг джокъ эсе изле, бар эсе сакъла
Шохлукъ - тюзлюк бегитир
Шохунг минг эсе да азды, джауунг бир эсе да
кёбдю

Шох болургъа джыл керек, джау болургъа кюн
керек

Шохунг артынгдан махтар, джауунг кёзюнгден
махтар
Шохунг джылатыб айтыр, джауунг субайтыб
айтыр

1.16. Тиширыуну юсюнден

Аман тиширыу сарыубекни тешигинден
чыгъараыр
Гинджи кибик кийинген, тюлкю кибик
сюйюнген тиширыу
Иги къатын ийнени ийнек этер
Иги къатынга- къаймакъ
Иги тиширыу бла иги ат эркишини къанатлары
Къачар къыз къумганны эшикден узатыр
Къачар къызны кёзю эшикде
Тиширыу болмагъан джерде насыб болмаз
Тиширыу эркишини къанаты
Тиширыу юйню чырайы
Тиширыугъа къыйынлыкъ салгъандан эсе,
ёмюрю тиширыуну туюмесин тешмей турайым
Тиширыуну айтханына тынгыла да кесинге
табыча эт
Тиширыуну залими джыланни тешигинден
чыгъарыр
Тиширыуну чачы узун - акъылы къысха
Тиширыуну аманы эрини халисин терсине
бурур, иги халисин бузар
Тиширыуны намысы къан кечюуню къайтарыр
Тиширыусуз юй иесиз мал кибикди
Юй этген да тиширыу, кюнлю этген да тиширыу

II. Джануарланы юсюнден

2.1. Асланны юсюнден

Аслан - джаныуарланы бийи
Аслан ач да - тюлкю токъ
Аслан бугъоуда турса да асланды
Асланны кючю бойнунда
Асланны эркеги тишиси болмаз
Асландан аслан тууар
Асланны баласы аслан болур
Асланны джюреклиси айгъа секирир
Асланны къарны ач да, кёлю токъ
Эки аслан бир - бирине тюбеб буушханча

2.2. Айюню юсюнден

Айю дугъуманы суюмей эди, олдааны тешигин-
де бите эди
Айюню баласы айюге ай кёрюнюр
Айюню кесин кёре эди да, ызын ызлай эди
Айю мыллыкны тынчытыб ашар
Айю куркагъа киргенча
Айю табанын джалагъанча
Айю терекге мингенча
Айюню кесин ёлтюргюнчю терисине багъа
кесме
Айюге намаз этерге юретген - таякъ
Айюден къачсанг кёнделен къач

Ат ашагъан айюча
Ач айю ойнамаз
Джаралы айюча джан-джанынгы талама
Джаралы айю къатында окъ тийген баласына
мыллык атханча
Джангы тутулуб, буруугъа атылгъан айю урууну
тёгерегин ийисгеб айланганча

2.3. Атны юсюнден

Абаза ёгюзча бир уллу эрши адамды.
Ат аялса - минг кюннге, аялмаса бир кюннге
Ат айланса - къазыкъгъа
Ат басханны джер биледи
Ат белден, джигит кёлден
Ат джер эшекге джарашмаз, иги адамгъа
джалгъан бедиш джабышмаз
Ат къамчиден къоркъар, эр намысдан къоркъар
Ат отлагъан джерде улакъгъа да бир зат
табылыр
Ат тутаргъа чабхан гёзетча
Ат эркишини къанаты
Ат чабса ит да чабар
Ат юсюнде да ат барды
Ат урмаз деме, ит къабмаз деме
Ат азыгъы болса джоргъа болур, эр азыгъы
болса молла болур
Ат арыкълыкъда, къыз джазыкълыкъда
Ат аллыкъ болсанг юйюнг бла кенгеш, илипин
саллыкъ болсанг, элинг бла кенгеш

Ат аунагъан джерде тюк къалыр
Ат аягъы да бокълайды сууну
Ат аягъы тай ёлтюрмез
Ат басханны джер биледи, джер басханны ат
биледи

Ат башына иш тюшсе, ауузлугъу бла суу ичер,
эр башына иш тюшсе,
чуругъу бла суудан ётер
Ат башын тутхан арымаз
Ат бергенни хант берген озар
Ат болса къамчи бар
Ат джерни салгъанлыкъгъа, эшек ат болмаз
Ат джумушун эшек тындырмаз
Ат ёлсе джери къалыр
Ат кишнеб танышыр, адам селешиб танышыр
Ат кишнер, ач эснер
Ат мингенникиди, тон кийнгенникиди
Атдан джыгъылырымы билсем тюбюме тёшек
тёшерем

Атлы джаяугъа дженгер болмаз
Атны айылын тартсанг къабаргъа чабар
Атны джерин урлагъан - сау къатынны эрин
алгъан

Атны ариуу хора болур
Атны игиси къабакъда болур, адамны игиси
джомакъда болур

Атны игиси чарсда билинир
Атны бурнун бурсанг джауурун унутур
Атны намысы джоргъа болур
Атны къамчи бла урма да, зынтхы бла ур

Атны хамхотунда зынтхы бошалгъан хызенча
Атны атлыгъы джолоучулукъда танылыр
Атны сатсанг джауум кюн сат
Атны туягъы иги болса, къалгъаны аман болмаз
Атха ачыкъ джауур, къыйын тийгенча ачы
сёзню джюрекге тиери да ауур
Атха къамчи бла ургъанча таууш этеди
Атха мингинчи аякъларынгы къымылдатма
Атха минмеген атха минсе, чаба-чаба битдирир,
тон киймеген тон кийсе, къагъа-къагъа битдирир
Атха къарай билмеген джаяу джюрюр
Атха минсе атасын унутхан, атдан тюшсе атын
унутхан

Атынгдан айырылсанг да джерингден айырылма
Атынг болса, джеринг да болур
«Атымы къайры тагъайым?»
«Тохтамагъан тилинге такъ»
Атынг сийгинчи къамчинги бир бер
Атына миндире эди да ауурлугъну салма дей эди
Атынг иги болса джолунг къысха болур
Атынгы миниб сынамай, къатынынгы джыл
джашамай махтама

Аты урланган арбазын беклей эди
Атынг чабыучу болса палахдан къутхарыр
Ачуудан чабар атча къалтырай
Биреу къатын келтирир, биреу атын ёлтюрюр
Джаллыдан юрккен аджирча бойнун къынгыр
этиб
Джай чибинден иссилеген алашача, башын ары -
бери силке

Иги ат джолну тюзетир, аман ат кесин излетир
Къызгъан темирни - чёгючге, эринчек атны
къамчиге

Къарыуу джетмегенни ат, ёгюз да тартмайды
Къанаты сынган къаргъалайды, осал атха
минген киши уа джетер джерине джеталмайды
Къарт алаша дауурбаздан юркмез
Минги таугъа ёрлеген къарачай атча
Санауу тауусулгъан атны тишлерича, тишлери
ачылыб

Тайны асырасанг ат болур
Тай ат болгъунчу иеси ит (къарт) болур
Тай аягъы да бокълайды сууну
Тай бакъмагъан атха минмез
Тай туумагъан джылкъыдан ат чыкъмаз
Тай ёсдюргеген атха минмез
Тыпырдаса тай озар, табаны къызса ат озар
Чаба билмеген атны чарсха салмайла
Чабар ат джалкъасындан белгили
Чабарны аллында къалтырагъан атча
Чалманнга къысха такъгъан атча сирелиб турады
Чабыб къызыб келген атны аузлунгъындан къысха
тартыб тохтатханча
Чабмагъан ат семизликден терлейди, малкёз
сынгар байлыкъны излейди, уятсыз башына
таблыкъны излейди
Шоху маджал этмезлигин этеди, аты маджал
Ныхыт ауушдан ётеди
Эки ат табанлашса арада эшек ёлюр
Эки къотур атда бир - бирин къашыйдыла

2.4. Бёрюню юсюнден

Ач бёрюге мекам джокъ
Бёрю атар бёркюнден белгили
Бёрю азганын итке кергюзмез ючюн тьогюн
                                чюйре аиландыра эди
Бёрю арыкълыгын итке кергюзмез ючюн
                                тьогюн чюйре аиландыра эди
Бёрю ачлай барса да тоуб барады дейдиле
Бёрю баласын кьой сояргъа юретеди
Бёрю бир кёзю бла джукълар
Бёрю боранлы кече чабар
Бёрю да аджашхан малны ашар
Бёрю да хоншу кьошуна чабмайды
Бёрю кесини азыгын кеси табар
Бёрю кестенге тышгенинде да, кьойла таудан
                                аууб барадыла дей эди
Бёрюню къартлыгы джубранчы болур
Бёрю къатында ёсген ит кьой кесер
Бёрю кьойну ала тебресе тамгъасына кьарамаз
Бёрю тюрсюнюн тюлкю ышаруугъа
Бёрю тьогюн ташласа да, кылыгын ташламаз
Бёрю тонун кийгенди
Бёрю чегетден кьоркъмаз
Бёрюге кьойланы аманат этгенча
Бёрюден кьоркъган мал ёсдюрмез
Бёрюлю эл хахайлаучу болур
Бёрюню аузуна бёрек атханча
Бёрюню азыгы боранда
Бёрюню азыгы джолундан

Бёрюню айнытсанг, кесинги кьабар
Бёрюню баласы кьой кесер
Бёрюню бир кюню ач, бир кюню токь
Бёрюню кючюгю кьарнында улур
Бёрюню кьылычы ауузунда
Бёрюню насыбы аякъларында
Бёрюню терисин алгъанларында да, кёзлери
кьойлагъа аралыб эдиле
Бёрюню ашаса - ашамаса да ауузу кьан
Кече бёрю, кюндюз ит болуб айланыргъа
Кече бёрю, кюндюз ит болуб, эки бутуму ат
этдим
Чегет бёрюсюз болмайды

2.5. Итни юсюнден

Аман тишли ит кибик
Ауузунда ит ёледи
Джюн сатыучу акъ итни кёрсе да онгсунмайды
Джашыртын кьабхан итча
Ёлгени ит болсун
Къайгъы чыкъса маскеден чыгъар, излесенг а
тюбде изле
Кьоркъакъ ит арбазында батыр болур
Кёзлери джашыртын кьабаргъа тебреген итни
кёзлерине ушайды
Кёремисе аны, итни ура тургъанлай, арлакьгъа
джанлаб, къайтыб кьатынга келиб, кьуйругъун
булгъаб, ийесин эркелетгенча
Кеси арбазында ит да къайыр болады

Иги кючюк чабыб джетер, аман кючюк кяабыб
кетер

Ит болмагъан джерде тюлю юрю
Ит джууукъ барсанг кяабхан этеди, кенгтин
озсанг чабхан этеди

Ит итге айта эди, ит да кюйругъуна айта эди

Ит телиси суудан бёрек излей эди

Ит тойса кеси кесине чабар

Ит сайлады да сюекни алды

Ит тубаннга юргенча

Ит юргени ючюн тые кюушенгенин бузмаз

Ит ийесин танымагъан заман

Ит юрсе эшикте атарыкъма

Итни ауузундан сюекни алгъанча

Ит ач болса стауатха кяарамаз

Ит биченнге джата эди да, кеси да ашамай эди,
ийнекке да ашатмай эди

Ит да джатар джеринде тегерек айланады

Ит да кеси джеринде аслан кибикди

Ит кяайыр болса стауатха бёрю ётмез

Ит кюсханын джалагъанча

Ит кютурса иесин кяабар

Итни кюйругъуна мант башы джабышханча

Итни кызбайы уру кетгенден сора юрю

Ит кыш джайгъа чыкъсам сюекден орун этер
эдим дей эди да, джаз болса унутуб кюя эди

Ит межгитге джийиргене эди, межгит да итге
джийиргене эди

Ит юргенликге джолоучу джолундан кяалмаз

Ит юргенликге тубан чачылмаз
Ит юрю, джел элтир
Ит джашыртын къабар
Итге атылгъан сюекча
Итле къайыр болгъандыла, таякъла багъа
болгъанлы

Итни арыгъаны чабаргъа ёч болур
Итни башын сыласанг, къуйругъун
къымылдатыр

Итни - битни къуллугъун да этеме
Итни къаргъышы бёрюге джетмез
Итни къуйругъуна суу кирсе джюзерге юренир
Итни сюек бла урсанг къансымаз
Итни тилеги къабыл болса кёкден сюекле
джауар эди

Итни чалдышха тыйсанг юсюнге секирир
Итни эркелетсенг къолунгу джалар
Итге чабыр этсенг, тили бла джыртар
Танымагъан ит ашагъандан эсе, таныгъан бёрю
ашасын

Тойгъан ит иесин танымаз
Хуппегиден тойгъан итча юреди
Элинден чыкъгъан итни бёрю ашайды

2.6. Киштикни юсюнден

Джарлы юйни киштигича нек къысылгъанса?

Киши элинде - киштик
Киштик чычхан бла ойнагъанча
Киштик бла ойнасанг тырнагъына тѣз
Киштик болмагъан джерде чычхан тѣбеге

чыгъар

Киштик джѣрмеге джеталмагъанында «кирли
джерме, кирли джерме» дей эди

Киштик къуйругъу бла от салгъанча
Киштик къуйругъу бла ойнар, тюлкю уа
къуйругъу бла от салыр

Киштик кюн аманнга чулгъанганча
Киштик тюшюнде да чычхан кѣреди

Киштик чычханны марагъанча
Киштик чычханнга аслан кѣрюнюр

Киштик элинде киштик

Киштикни отха тартханча

Киштикге оюн да, чычханнга ёлюм

Киштикге киринг «дарманды» дегенлеринде
бастыргъан эте эди

Киштигибиз къозлагъанды да орун табмайбыз

Къачаргъа тебреген киштикча

Макъыргъан киштик чычхан тутмайды

Хаталы киштикча

Чычхан марагъан киштикча

Шорпа баш джалагъан киштикча

Эшикден кирген киштик юйлю киштикни

къыстагъанлай

Экиси бир-бири бла ит бла киштикчадыла

Эрмен киштикча неге чынгайса?

2.7. Къанатлыланы юсюнден

Алтын тауукъ - кёзге зауукъ, башха тауукъ -
дуния зауукъ

Аман кюнню къаргъасыча
Арыгъан турнача бойну созула созула
Агъач тауукъну джашауу - агъачда
Бабуш суудан чыкъмаз, сууда да батмаз
Бабушну бакъсанг - къаз болур, багъырны
тюйсенг таз болур

Балалы таукъ къурт джеймез
Бал чибин бал этер, урларгъа юренген чибин бал
урлар

Бал чибинле гокка хансха басынганча
Башы къазча келтюрюлюб, төгерегине къарай
Бёрюча узал да къушча джут
Гаккы табхан тауукъчукъча, бетинг кызарыб
Гугурукку кесини атын айтыб кычыргъанча
Гугурукку кычырмай танг атмаз
Гурт тауукъ джаңгурдан къоркъуб
джюджеклерине къанатларын джибергенча

Джангы тюкленген къуш балача
Джюнге тюшкен тауукъча
Джюреги джюджек гурт тауукъны тюбюнде
кымылдагъанча

Ёлю гёбелекке отха мыллыгын атханча
Къаз келсе, джаз келир
Къазны къанатына суу къонмаз
Къаргъа башчы болса, мылыкка элтир
Къаргъа келсе, къар эрир

Къаргъа келсе, кюн бузулур
Къаргъа къабар эти къалмагъанды
Къаргъа къаргъаны кёзюн алмаз
Къаргъа да къаргъагъа къарайды
Къаргъаны бир кёзю окъда, бир кёзю бокъда
Къарылгъач гёбелеккеге ёч
Къарт къушну уясы къуру болмаз
Къаргъа баласына «чыммагъым» дей эди
Къаргъа къангкъылдай къаз болмаз, амма
сынгсый къыз болмаз

Къаргъа мыллыкга суйюнюр
Къаргъагъа огъунгу, аманнга сёзюнгю къоратма
Къаргъаныкы - терек башында, берюнюкю -
ортакъ

Къарнашны ауузу сёлешсе да джюреги таза
Къарнаш баллы кюнде да, къанлы кюнде да
къарнаш

Кёгюрчюн - огъурну белгиси
Къырым тауукъ кёбке кёл
Къырым тауукъ - юйге зауукъ
Къырым тауукъча кесин кёбдюрюб
Къуру къолгъа къуш къонмаз
Къундуз мыллыкка джут болур
Къуш бала уяда не керсе, учханда аны этер
Къуш да джаталмагъан джерине къонады
Къуш да кереклисине учады
Къуш кёкню чууагъына термилир, адам джа-
шауну игисине термилир

Къуш къарт болса чычханланы къууар
Къуш тубюнден ычхынгъан тауукъча
Кюн аманны чаукаларыча

Мыллыкка басынгъан къаргъалача
Тауукъ баласы ючюн джанын берир
Тауукъ тюшю тары бюртюк
Тауукъ багушну къазды да бойнуна бычакъ
чыгъарды
Топракъбаш юйлени шорбатларына тизилген
къарылгъач уялача
Танг суююмю - тау джумарыкъ
Чибинле малгъа, адамгъа гыбы къадалгъанча
къадаладыла
Чыпчыкъны сойса да къасапчы сойсун
Энди къайсы къанатлыны джырын джарата
эсенг аны джырла

2.8. Къойну юсюнден

Атауул къочхарлача бир-бири ызларындан
тизилиб
Бир къотур къой сау суююню геуюз этер
Бир къой бокъчукъ гыбыт бышлакъны чиритир
Биз къой, сен - къыбды
Кесилир къойну гёзеннге атханча, эрлай
тюрге тыкъгъандыла
Къарт къойгъа мант башы джабышханча
Къой суюю гёзенекге киргенча
Къой кибик бир тынч адамды
Къозу болсун, къой болсун - къуйругъу улуу болсун
Къойну Аллах джаратды, эчки джолдан
къошулду

Къойну бир кёзю бурчакъ кибики, бир кёзю
 мынчакъ кибики
 Къой джюзден атласа, къазан отдан тюшмез
 Къойну игиси тумакъ болур, эчкини игиси
 чунакъ болур
 Къой кырдыкдан тоймай къуйругъуна
 къайытмаз
 Къой кютген - байлыкъгъа, джылкъы кютген
 субайлыкъгъа
 Къой кютсенг - къойча макъыр
 Къой къыркългъан джерде тюрк тюшер
 Къойлагъа мен къалайдан къоркъсам, бёрю
 алайдан чабады
 Къой семизи къойчудан
 Къой сылтаусуз ёлмез
 Къойну сютю-къоргъашын
 Къою таены къулагъына къой макъыргъан
 таууш келеди
 Къой эки къат этинги ашамай этин ашатмаз
 Кюндюшден кёбген къойлача тёнгерейдиле
 Шыкъыртха тынгылагъан къойча
 Умурсадан къой этиб, къумгъа джайгъан бар эди
 Сюрюуден чартлагъан къойну бёрю ашар
 Сокъур къой кесин чыгъанакъгъа ургъанча

2.9. Малны юсюнден

Аман малны сокъмагъы башха болур
 Аман хане ашагъан ханеча

Башынг болмаса, малынг да болмасын
Джангы кесилген малны джигине тюртгенча
силкинеди

Дунияны малы - адамны джаны
Джокъну бар эткен, барны мал эткен
Иесиз малны бёрю ашар
Ийнеги бла тирмени болгъан шхуурсуз къалмаз
Ийнеги болгъанны къысыр туары болмаз
Ийнекни къарыны токъ болса джелини тыкъ
болур

Ийнек аягъы бузоу ёлтюрмез
Ийнек къозлагъанлыкъгъа ёгюзню неси ауруйду
Ийнекни отлагъанына къарама да челекни
толгъанына къара
Къара малны териси кючлю болады, ат керекге
джибге джарайды

Малы кёбню шайтаны кёб
Мал кетсе да джан къалсын
Мал кютсеген (хатер этмеген) балынмаз
Мал ёлсе сюек къалыр, адам ёлсе иши къалыр
Мал сылтаусуз ёлмез
Мал кютмеген балынмаз
Мал къорар болса, иеси башчы болур
Мал тойгъан джерине, адам туугъан джерине
Мал урлагъан бир гюнахлы, малы тас а минг
гюнахлы
Маллагъа ашау керекди, алдау джашаугъа
керекди

Мал да этинги ашамай эт ашатмаз
Малны аллыкъ болмасанг, къуйругъундан

тартма

Малны ашсыз тутсанг, төлюсюз кялырса

Малы болмагъан джанлыдан кьоркъмаз

Мал болса джуукъ кёб болур

Мал тейриси - адам

Малы кёбню кяйгысы кёб

Малны малчыгъа бакъдыр, отну отунчугъа

джакъдыр

Малны маллыгъын сюрюучюге сор

Малны токълугъу кютгенинге кёре

Малны хакъын бакъгъан билир

Мал иесине ушар

Сюрюу джаллы чачханча кау-ку болгъанды

Эчки бер да эчки ал, макъыргъаны артыкълыгъы

2.10. Тууарны юсюнден

Аш бермесенг ийнек сют бермез

Бойну буулгъан тууарча, кёзлери чыгъаргъа

джетиб

Бир ёгюзню бойну бла минг ёгюз суу ичер

Гаммешни сютю - кяймакъ

Джатхан ийнекни башына кьобхан бузоу кир этер

Ёгюз иесине кётен джетмез

Ийнек аягъы бузоу ёлтюрмез

Ийнек алсанг таныб ал, танымасанг талгъырын ал

Ийнек бугъагъа джашыртын турса да туура

къозлар

Ийнек манглайындан чибинни кьорутгъанча,

башын кеси аллына силкеди

Ийнекни кѳуума, эшекни джуума
 Кючю джетмесе ёгюз да тарталмайды
 Къара ийнекни богъун басмагъан
 Къарт ёгюз баразаны бузмаз
 Къарын бокъгъа кычыргъан тууарча
 Къутургъан тууарча кёзлерин джандырыб
 сирелгенди
 Къутургъан тууарла кызыл кѳумачха
 къарагъанча
 Нартюхден ауурланган къарт ёгюзча
 ынгычхама
 Тууардан ёсген - туурдакъ
 Тууар тууаргъа тюбесе да ёкюреди
 Уллу тууар келсе, гитче тууар ёрге къобар
 Ханс айырмагъан тууарча
 Эки ийнекни эмген бузоуча

2.11.Эчкини юсюнден

Асхакъ эчки артдан юркюр
 Асхакъ эчки текеге таб болур
 Бачхада эчкиге ышанма
 Джаралы болгъан эчкини кёзлерица, мыдахлыкъ
 басыб, джыламуку джибитгенди кёзлерин
 Джукъалыгъы арыкъ эчкини джамызыча
 Къая ранга минген эчкича
 Къасабчы мал къайгъылы, къашха эчки джан
 къайгъылы
 Эгиз улакълача, экиси бири - бирине бир бек
 ушайдыла

Сютден тойгъан улакъ текеча, ташдан ташха
секиреди
Сюрюуню аллында баргъан эркечча
Теке териден джиб чыкъмаз, не сакъласангда
ташха тюк чыкъмаз
Ёлмез улакъгъа, тал башы эртде чагъар
Эчки - къойну азыгъы
Эчки къой болмаз, къой эчки болмаз

2.12. Эшекни юсюнден

Былай барама да арба ауады, алай барама да
эшек ёледи
Джюгю ауур болса эшек джоргъа болур
Эшек бла джыйылгъан ат къылыкылы болур
Эшек билген арба джол
Эшек бузгъа тирелгенча
Эшек гылыуун бек сюер
Эшек джюксюз къалмаз
Эшек джюклей билсе, эркишини аманы джокъ
Эшек ёгюзге: «Джаргъа джуукъ барма, меннге
джюк бол аса» дегенча
Эшек къала ишлей келиб къуйругъу бла
ойгъанча
Эшек мюйюз салдырама деди да, къулагъыш
алдырды
Эшек тамырдан тоюб окъугъанча
Эшек таякъ да кёлтюрюр, джюк да келтирир
Эшекге къуушхан джарашханча джарашады

Эшекге миннген - биринчи айыб, андан
джыгылгъан - экинчи айыб

Эшекге миннгенни аягъы солумаз

Эшегини халисин иеси билир

Эшекни бузгъа тартханча

Эшекни къулагъына къобуз сокъгъанча

Эшекни не къадар тюйсенг да ат болмаз

III. Башха затланы юсюнден

3.1. Айны, кюнню, джулдузланы юсюнден

Джарыкъ джанган джулдузча
Кёкде джулдузла кёб кёрюнселе келлик кюн
джылы болады
Кюн да, ай да, кёк да, джер да, къар да, тау да,
таш да - кеси орунларына
керекдиле, кеслерини борчларын тындырадыла
Туумагъан айгъа салам бергенча
Чолпан джулдуз джарыкълай, мутхуз болмай
батады
Чыгыр башны къурт этерча бир исси кюн болду

3.2. Ата джуртну, туугъан элни, юсюнден

Адам - туугъан джерине, ит тойгъан джерине
Адамны насыбы - Ата джурту
Ата джуртунг - кёз джарыгъынгды
Ата джуртунг эсен болса, бетинг - къутунг аман
болмаз
Ата джуртну къоругъан озар, къорумагъан тозар
Ата джурт - атангы юйюнден багъалы
Ата джурт алтын бешик
Адамны насыбы - ата джуртуду
Ата джуртуму башы болмасам да, босагъасы
болайым
Ата джуртунг атангы юйюнден артыкъ
Ата джуртун уютхан, атасын да уютур

Ата джуртун суюмеген, атасын да суюмез
Ата джуртча джер болмаз, туугъан элча эл
болмаз

Джуртунгу сатхандан ёлген иги
Джеринден айырылгъан джети джыл джылар,
джуртундан айырылгъан ёлгюнчю джылар
Джуртун сатхан бетин сатар
Къралынгы ички сырын кёзюнгю гинджисича
сакъла

Киши элинде солтан болгъандан эсе, кеси
элингде олтан бол
Макъа да кирген кёлюм терен болсун дейди
Тойгъан джерден, туугъан джер ашхы
Туугъан элинг, Ата джуртунгча - алтын бешик
Туугъан джуртсуз джашау джокъ
Элин унутхан тилин унутур
Эл ауузу элекди
Элде болгъан - эринге тиер
Элни ишин эр джакълар, эрни сыйын эл сакълар
Элни къанын бузсанг, къарнынгы бузарла
Эл къарыуу эмеген

3.3. Ашны, хантны юсюнден

Агъач гоппандан не да алтын аякъдан
ашагъанны башхасы бармыды?
Айранны джагъы - къорлукъды, тюзлюкню джауу
- зорлукъду
Айран тёгюлсе джугъусу къалады, суу тёгюлсе
неси къалыр

Айран гыбытча, чыгъылны тюбюне тюшсе
бузулдукъ эди

Арба толу хант туздан, оймакъ толу ана сют ауур

Аракъы ичкен, акъылын да ичер

Асыры чий белее, какны кёб ашай болурса

Ач кърным, тынч къулагъым

Ачыулу айтыр, ач - ашар

Ауузунгда къуут джуммагъынг болгъанча

Ашамаздан тана башны тауусхан

Ашхын сохтача аллымы алыб турмада, ары

джалла

Ахмат къаяда бал барды, андан бизге не хайыр

«Бал, бал...» - деб ненча кере айтсангда ауузунг

татлы болмайды

Башы хаджи къабча агъаргъанды

Башыма бегенеси озгъан бозача да чапды

Биреу хычынындан кесинги туз бла

гырджынынг ашхы

Бири гыбыт бла джау тюшюрюр, экинчиси кю-

рек бла бауну ариулар. Ол ыйлыкъ тюлдю

Бышлакъ джыккырны тузлукъ таш басханча,

къайгъы башымы басханды

Гебенлени гаджилей, ашай - ашай джарылыб

къаласа

Джёрмеге джеталмагъан киштик «бокълу

джерме» дегенча

Ёксюзню къаласы онглу кёрюнеди

Ёпке кебке

Ёпкелегенни юлюшю татлы болады

Иги аш къалгъандан эсе аман кърарын бузулсун

Кесине хычын эталмагъан, биреуге бөрек
ете эди

Көгет да бишмесе акъмайды
Кёз кёрген джер, уюгъан сютча бары да тын-
чды

Къама тылыны кесгенча
Къарны аманны, кюню аман
Къачдан сора бышлакъ табха
Къойну эти, эчкини шорпасы иги
Къулсуймез омрауча
Къызгъан чоюнда чартлагъан къурмачча
Ол къарын этдирсе да джау этдирмез
Отха кемюлген гаккы атылгъанча секириб
турады

Сынган гырджын ызына джабышмаз
Суу къошулгъан сютча кёгергенди
Сюртюлген таза эринлери джау джугъудан
джылтырай

Тары какга сары джау джарашханча
Тилни учун ашагъан тилчи болады
Туз ашагъан суу ичеди
Хазыр ашха бисмилля болуб турма
Чынгыл къаядан бал алгъан киби
Эт этге шорпа бетге
«Этни хатери бла шорпасын ич» дегенлей
«Уялмагъан буюрулмагъанны ашар» дегенлей

3.4. Билимни юсюнден

Аз сёлеш да, кёб бил

Аз айт, кёб бил

Амал билген - амал бла, амал билмеген - аман
бла

Байлыкъ - билимде, билим этимде

Байлыкъдан - билим ашхы

Бай билгенни джарлы да биледи, айтыргъа
болмайды ансы

Байлыкъ тауусулур, билим тауусулмаз

Башха тилни билген, джангы миллетни билген
кибикди

Билими азны - ауузунда кирит

Билими бар минг палахдан къутулур

Билим бла къышхыда алма бишер

Билим кимге да ортакъды

Билим къая тешер

Билимни къызгъанган билимден кенг

Билимни дунясы джарыкъ

Билимни учу, къыйыры джокъ

Билим эшикден кирсе, дин оджакъдан чыгъар

Билимли болгъан тынч, адам болгъан къыйын

Билими джокъну - насыбы джокъ

Билими кючлю минг палахдан къутулур,
билимсиз къалгъан джюз палахгъа тутулур

Билимден уллу байлыкъ джокъду

Билим ат болуб да чабар, къуш болуб да учар

Билим сатылыб алынмайды къадалыб окъусанг
табылады

Озгъан джауумну джамчы алыб къуума
Эртденнги булут болса джангур джаумай
къалмайды
Джангур къоркъуун джел этер
Тауланы тутхан джангур туманча мыдах болгъ-
анса
Эртеннги джангур кёбге бармаз

3.7. Джигитликни юсюнден

Ата джауунг, тобагъа къайтыб, кечмеклик
тилесе - кеч
Батыр тууса-элге насыб, джауум джауса-джерге
насыб
Батыр бир ёлюр, къоркъакъ минг ёлюр
Гелеу кёрсенг, джер сорма, келбет кёрсенг
эр сорма
Джаралы болургъа къоркъгъан-сермешиуге
къатышмаз
Джау юйюнге чабса, кесинг джауну аллына
чыкъ
Джау тюбесе, джубанма, ауузун ышартса
ийнанма
Джигит адам хорламлы болур, къоркъакъ
мюйюшде бугъунур
Джигитни - джити кёзлери, матухну-табсыз
сёзлери
Деменгли джаш - къачда согъум къакълагъан,
башын къатын сёзден сакълагъан
Джигит болмагъан джерде хорлам болмаз

Джигит адам суугъа - чабакъ, къаягъа - ыргъакъ
Джигитлиги - чынгыл къаядан бал алырча
Къарыулуну къатында къарыусуз да болады
Таукелге тейри эшик ачылыр
Ташны къысса - къан чыгъаргъан
Тулпарны эки ёмюрю болады: биринчиси аны
джашауу, экинчиси-ол дуниягъа кетгенден сора
аны аты унутулмагъаны
Тулпарлыкъ билекден тюлдю - джюрекденди
Учхан къушдан тюк алгъан
Эр эришиуде билинир
Эр эл ючюн туады, халкъ ючюн ёледи
Эл умутун эр болдуруп, элни муратын эл
толтурур
Юйге - къылычча деменгили адам

3.8. Джылны заманларыны юсюнден

Къышны юсюнден

Къар къышны джоругъу
Къарлы къышны джазы битимли болур
Къара къыш ауруулу болур
Къыш арба, джаз чана ишле
Къыш бла джау бирди
Къыш къышлыгъын этмей джай келмез
Къыш чилле озмай кюн джылынмаз
Къыш чилледе суукъ сакъла, джай чилледе суу
сакъла

Къышны аллы зыбыр болса, арты джумушакъ
болур
Къышны аллы джумушакъ болса, арты зыбыр
борлур
Къышхы кюн къоянны къуйругъу тенгли бир
болур
Къыш къарлы болса, джай барлы болур
Къыш дегенинг - къылыч киби
Къышха джыккыгрны толтур акъдан, чардакъны
толтур къакъдан
Къышны кёзю къырау
Къыш къышлыгъын этмесе, джаз джазлыгъын
этмез
Къыш суугъун кёргюзюр, тушман джаулугъун
кёргюзюр
Кюрт юзюлсе чыпчыкъ аягъындан

Джазны юсюнден

Джаз ишге кюзден хазырлан
Джаз ойнагъан къыш джылар
Джаз асырамагъанынгы къыш табмазса
Джаз башы джабалакъ, кюз арты къырпакъ
Джаз бир кюнню джатсанг, къыш талай кюнню
абынырса
Джаз бир сагъат кечиксенг сау кюнню
джеталмайса
Джаз джатхан - джазыкъ
Джаз мыйысы къайнагъанны къыш къазаны
къайнар

Джаз тауукъ - джазны суююмчюсю
Джазгъы бир кюн джыл багъар
Джазгъы кюн тогъуз тюрлю
Джазгъы кюнча тюрлене турма
Джазны башы джылай келир да нюр тегер
Джазына кёре кышы, тюнюне кёре тюшю

Джайны юсюнден

Бир кюню джай, бир кюню кыш адам
Джай - джарлыны анасы
Джай джырагъан кыш джылар
Джай джыландан кьоркьгъан, кыш аркъандан
юр кер
Джай ишлеген, кыш тишлер
Джай ишлемеген, кюз гырджынлыкъ тилер

Кюзню юсюнден

Джазыбыз джауумлу болсун, кюзюбюз кюнлю
болсун
Кюзге къайгысыз адам - кимге да асыусуз адам
Кюзгю иш къарыулу
Кюз къалай болгъанын джайындан бил

Къачны юсюнден

Къачдан сора бышлакъ табха
Къачына кёре джазы

Къачына кёре къышы
Къачына сор джазын

3.9. Джерчиликни юсюнден

Алаша терек - шапталлы
Алтын, кюмюч-ташды, мюрзеу - ашды
Алма терекде кертме битмез
Алма терегинден кери кетмез
Апрельде макъа сиймесин, майда кюн тиимесин
Арпа сабанда будай баш киби
Бачха гинджича
Бишкен алма терекде къалмаз
Джарылыргъа тебреген къабны тутханча
башындан тутханды
Джайны бир кюню сау джылны токъ этер
Джерине кёре битими
Иги алманы къурт ашар
Капна къаларгъа хазыр болгъан дырынчыча
чанчхыны къолунга нек тутханса?
Кюзде джюз иш болур, юйюнг берекетден толур
Нартюк тулукъну токъмакъ бла ургъанча
Сокъур алма эртде бишер, замансыз джерге
тюшер
Суу кулданы тюбюн урлаб джайылгъанча
Тамырына кёре бутагъы
Хар кёгетни кесини кёзюю
Чала келиб чалкъысы ташха тийгенча тохтады

3.10. Кёкню, хауа болумны юсюнден

Джангур кьоркьюуун джел этер
Джез таз кьумла ышылганча, кёк джарыб
башлагьанды
Джел уруб хапчюк кьалауну чачханча
Джел тауну тебдирир
Джел джерни бугьасы
Джелни арты джангур болур
Кюн да, ау да, кьар да, таш да, кёк да, джер да -
бары да орунларына керекдиле
Нарат чегетде джел урганча
Чыгыр башны кьурт этерча
Хауа болум ыйых кюн бузулса, кели ыйых
кюнден алгьа ачылмаз
Эртеннгинде хауа болум бузуллуць болса,
ингиргиде кюн кьызарыб батар
Эски нарат терекни шыбыла урганча

3.11. Малчылыкгыны юсюнден

Аман хане ашаган малча
Аман кьойчу малларын бёрюге кьырдырыр
Ашхын сохтача аллымы алыб турма
Башынг болмаса, малынг да болмаз
Бугьоудан ычхыннган итча
Бёрюню дерти- кюн аман, малчыны дерти - кюн ариу
Иги сюрюучю сюрюуюн эртде джаяр
Иги малчыны малы азмаз

Иги сюрюучюню малы да иги болур
Иесиз малны бёрю ашар
Къойну -эти, эчкини- шорпасы
Къой кютген къуйрукъ ашар
Кирсиз, джигер малчыны стауатындан таныйса
Мал кетсе да джан кетмесин
Малы болгъанны малы чарпыр
Сюрюучю кёб болса мал харам ёлур
Сюре билген ора да билир
Сюрюучю ашхы болса, текеден да сют алыр
Сюрюучю да таягъы бла оноулашады
Энгишге салынган джамчыла киби къашларын
түйюб къарайды
Эмили к уаныкны бурнуна чомача бла уруб
тохтатханча

3.12. Окъууну юсюнден

Адам болургъа излей эсенг къадал да иги окъу
Билим байлыкъдан түйюлдю - окъууданды
Билим сатылмайды - окъуб табылады
Къарангыны кюню - къара
Окъуулу эл озар, окъуусуз эл тозар
Окъугъан - асыу, окъумагъан - джарсыу
Окъугъан адеб, намыс окъуйду
Окъугъанны бети джарыкъ, кёлю базыкъ
Окъугъан нюрдю, окъумагъан кёрдю
Окъугъан сабий окъумагъан адамдан уллуду
Окъуусуз билим табмазса, билимсиз насыблы
болмазса

Окъугъан ийне бла кёр къазгъан кибиқди
Окъумагъан сокъурду, сокъур а абынмай

джюрюмез

Окъумагъандан хапар сорма
Окъугъан озар, окъумагъан тозар
Окъуу - билимни ачхычы

3.13. Сатуу - алууну юсюнден

Ачха болса шыйых табылыр
Ачхадан намыс багъалы
Ачханы санаб ал да, санаб бер
Базар баргъа къолай
Болгъаннга тюмен да борчду
Биреу берген бла биреу бай болмаз
Борч келмей борч кетмез
Борчунгдан джырлаб къутулмазса
Борчунъ кьууана барыр да, джылай келир
Капек тергемеген сом джоймаз
Капекни къыйматламагъан кеси къыйматсыз
Керекге капек да сомду
Кесиме деген байынмаз
Кесинг табмагъан рысхыны аллах бермез
Къаллай салам берсенг, аллай джууаб алырса
Къызгъанч чомартха кюлюр
Къызгъанч бермез, берсе кёзюне джукъу кирмез
Къызгъанчны кёзюн ал да орнуна сом сал
Къымылдагъан таудан ауар
Кёб болгъандан кёбю болгъан ашхы
Таукел къуру къалмаз

Сатхан этни ийисинден эсе ачханы тауушун
алыр
Сатыу сакъал сылагъанчады.
Сатыуда хатер джокъ
Сатыучуну ийманы джокъ, алыучуну амалы
джокъ

3.14. Сёзню юсюнден

Адам сёзюнден белгили
Ашхы сёз джаннга азыкъ, аман сёз - башха
къязыкъ
Аууздан чыкыгъан - аулгъа
Ариу сёзде ауруу джокъ
Болалмагъан тойдан чыкъ
Бир сёз айтса да, айтханы балтаны эмен
дюккючке ургъан кибики
Гида балтагъа ушаш бурну, къой сохта кибики
къалын тёбен эрнине джетиб
Джыджымны - узуну, сёзню къысхасы ашхы
Джырчы джырчыгъа къарнаш
Джырчы ёлсе джыры къалыр
Джыл сайын бир джангы сёз эшитмеген къулакъ
сангырау болур
Кёб селешген «пох» сёлешир
Кёб селешген бош сёлешир
Кёб селешген кёмюрдю, аз селешген алтынды
Кечеги сёз кенге барады
Нарт сёз - сёзню тамыры

Нарт сѣз - кѣарт болмаз
Нарт сѣз тот балмаз
Нарт сѣз морт болмаз
Нарт сѣз - тилге джан салыр
Нарт сѣз - тилни байлыгы
Нарт сѣз - сѣзню анасы
Нарт сѣз - тилни кѣаласы
Нарт сѣз халкъны сѣзю
Нарт сѣз кѣартланы сѣзю
Нарт сѣз - сѣзню ѳзегі
Сагъыш этмей селешген джангылыргѣа ѳч болур
Сѣз аууздан бир чыкъса, эл кѣобса да тыялмаз
Сѣзню кючлюсю - сауутду
Сѣзде бар да иште джокъ
Сѣз сауутдан кючлю
Сѣзюнг бла ашыкъма да ишинг бла ашыкъ
Сѣзюнг кѣысха болсун, кѣолунг уста болсун
Сѣзде бар да, иште джокъ
Татлы сѣз - балдан татлы
Тилде сюек болмайды
Тил джюрекге джол ишлейди
Чѣбню кѣлтюрсенг, тѣбюнден сѣз чыгѣар, сѣзню
кѣлтюрсенг, тѣбюнден дауур чыгѣар

3.15. Сууну юсюнден

Ашыкъгѣан суу тенгизге джетмез

Акъыртын баргъан суу терен болады
Балтасы суугъа кетген сабын да ызындан атханча
Баргъан суугъа - джалгъан суу
Джангур къоркъуун джел этер
Джауар кюн, кюн исси болады
Джер джауумну джухунчу кёкден джауум
джаумайды

Кетген суу къайытмаз
Къара сууда къаймакъ джокъ
Къара сууну бокълама, таяр тауну джокълама
Къобхан сууну аллына турма
Къобан суула къачда сай - джай а бай боладыла
Къобан сууну аллын тыйгъанча
Къобхан суу аз болуб ызына таркъайгъанча
Къутургъан суу тау бузар
Март - суу бла, апрель - кырдыкъ бла
Неден да кёб тенгизде тамчыла
Сууну юсюнде тургъан кёчюун да билмей
болмаз

Суугъа кирген чыкъдан ырысламайды
Сай сууда кемс джюзмейди - онглуну киши
суймейди

Суу агъачны бассанг къыйыры башынга тиер
Суу башындан башланыр
Суу бла ойнасанг батарса
Суу бла, от бла ёчешме
Суу болмаса тал болмаз
Суу ичген шауданынга тюкюрме
Суу кёб болса джер азар, къайгъы кёб болса,
эр азар

Суу кетер, таш кяалыр
Суугъа кирген кюргакъ чыкмаз
Суугъа киргинчи этек келтюрме
Суугъа кирсе - чабакъ, кекге учса - кюш
Суугъа кирсенг - чыкдан ырыслама
Суудан бир атларыкъ да негер излейди
Суудан кяарылмазса, джаудан джарылмазса
Суудан май алмазса
Сууну кяатында джашагъан кечюуюне уста
болады
Сууну кяатында тургъан джюзерге уста болур
Сууну не кяадар урсанг да джау тюшмез
Суугъа таянма, байгъа (бийге) ийнанма
Суу тилесенг сют берген, сют тилесенг - бал
берген, асыры халалдан джан берген
Суудан тутуб кяаядан салынганча
Суугъа тюшген таш кярмар
Суу челекни тюбю сууда кяалыр
Суу чунгургъа чабар, тели тенгин табар
Тауланы басхан джангур туманча
Тама - тама кел болур
Тамчы ташны тешер
Тохтагъан суу чемючден да кюркяр
Чучхурда суу тамчы бузлагъанча, бузлаб турады
Элни бир дерти, тирменчини суу дерти
Эртденги булут кызарса, ингири джангурлу
болады
Эртденги джангур кекге бармаз

3.16. Тукъумланы юсюнден чам сёзле

Аджашхан кьойну ашамагъан Кьойчулары
Айбазланы омакъ кызларыча, ингичке беллери,
субай санлары

Абайханланы кызыл-кьолан иинеклерича
арымай кьайсы сыртха да эринмей чыгыб
барады

Байчоралагъа барсанг - тойлары, харслары
Кьобанлагъа барсанг кьумгъанлары, тазлары
Биджилиге барма, Аджилиден кьалма
Бизге не да болсун тукъумну намысы тас
болмасын

Бостанлары - кысхала, сёзге джетселе - устала
Дотдулары кеси кьошларына чабханча
Дудаланы Амантишча
Кьобан динге кьаты, намысха джарты
Кьачмазча аяакъларына Шаманланы
бугьоуларын салыгъыз

Кьойчуланы кьойлары, бытдаланы тойлары
Кьозлагъаны - Чотчалада, кьанкьылдагъаны -
Джуккалада

Кьойну ауузундан чёб юзмеген Кьойчулары
Тегенеси Чомалада, бегенеси Кьобанлада
Текелары сарыла, ишлей ишлей арырла
Шайлыланы джашлары аталарыны сыртына
«кюеу» деб мингенча

3.17. Урунуу бла ишге усталыкыны юсюнден

Агъач джонгъан - арымаз, багъасындан да
джарымаз
Агъачны кыйынлысы тирменге къакъгыч
болур
Агъач кессенг узун кес, темир кессенг - кыысха
кес
Агъач джона барсанг ингичкерир, темир туюе
барсанъ созулур
Адам инсан ишлемейин джашамаз
Адам ишден къоркъмайды, иш адамдан
къоркъады
Адам кыйналмай зауукъ кёрмез
Адам боллукъ гитчеликден белгили, адам
болмазлыкъ эки джыйырма джыл болса да
ишлей билмез
Адамны адамлыгын танытхан ишди
Адамны кыйынлыгын унутдургъан, бушууун
чачхан иш бла заманды
Айтхан тынч, этген кыйын
Алты къош бла сабан сюрсенг, ач къалмазса
Аман этсенг да кесинг эт
Арт сагъышынгы этмей иш этме
Аууз алдамаз, кёз къарамаз, ишлемеген ашамаз
Ашха - бёрю, ишге - ёлю
Ашха жарыкыны, ишге башчыны - адам сыйын
кёреди
Ашыкъгъан кесине кюлдюрюр, ашыкъмагъан
ишин битдирир

Ашынг кѡалса да, ишинг кѡалмасын
Балтаны тута билмеген кесини башына урур
Башлагъан ишинги джарты кѡйма
Башланмагъан иште джылан джатар
Башланнган иш битер, кѡымылдагъан тиш

тюшер

Билмеген айыб тѡйѡлѡю, билирге сѡймеген

айыбды

Бирлешген иш сѡгѡлмез

Болджал ишни - бѡрю ашар

Гитчеликте ишлемесенг, уллулукъда рахат

джашамазса

Джаз иште кѡзден хазырлан

Джаз ойнагъан кѡыш джылар

Джай ишлеген, кѡыш тишлер

Джай ишлемеген, кѡз гырджынлыкъ тилер

Джер тоймаса эл тоймаз

Джер юсюнде харам хакъны ашама

Джигер иште танылыр

Джигер ишин тѡшѡнде кѡрюр

Джигер кѡлдан иш кѡркѡар

Джигерни тангы алгъа атар

Джукъ эте билмеген, джашауун аман бла

кетерир

Дунияда адамны кѡууандырлыкъ ишди

Дунияда адамгъа махтау берлик - ишди

Иги иш тас болмаз

Иште болжал салма

Иште уллу - гитче джокъду

Ишинг алгъа барса, тишинг бал да болур

Иши барны, ашы бар, иши джокъну ашы джокъ
Иши болмагъан намаз этеди, ашы болмагъан
ораза тутады

Иши джокъну, сыйы джокъ
Ишлеб ишден тоймаз, ишин чийсил къоймаз
Ишлеб тургъан джонгурчхадан къала ишлер
Ишлеб кыйналмагъан, солуб да къууанмаз
Ишлемеген - ашамаз, ашамагъан а джашамаз
Ишлемеген къл толмайды
Ишлемеген солугъанны багъасын билмез
Ишлемеген - тишлемез
Ишни элек бла сюзгенча сюзюб башла
Ишни аманы джокъ
Ишни битдир да, эркин солу
Ишине кёре сыйы
Ишине кёре ашы

Ишни этерик мадар табар, этмезлик - сылтау
табар

Ишни билмейме деп къркъма, къадал да юрен
Ишсизлик джарлылыкъны аллы
Иш адамны адамлыгъын танытыр
Иш битмейин кюч битмез
Иш да бир болсун, сёз да бир болсун, шайтан
кормесин арагъа

Ишин сюйгенни - эл сюйер
Кёб джатда бек чаб
Кёл кызбай, къл батыр
Кёз къркъак, къл батыр
Кёз кызбай - къл батыр
Кёк къаягъа ёшюн салгъанча

Кёмюр къызса темир эритеди
Къалгъан ишге къар джауар
Къарны токъну - къайгъысы джокъ
Къатын алсанг къолунга балта ал
Къозну сындырмай ичин ашайлмазса
Къолу устаны къолу ортакъ
Къыйналыб ишлегенинги, къууаныб ашарса
Кюз иш - джюз иш
Кюч кёб болса иш бек болур
Мычхы тартыу - къакъ сатыу
Мюрзеу аллыгъы - сабан сюрсениден белгили
болур

Отунчуну ачыуу бурнун да
Сабан ызы болмагъанны бичени да, саламы да
болмаз

Сёзге чемер, ишге джигер
Сёзде бар да, иште джокъ
Сёзюнг бла ашыкъма да, ишинъ бла ашыкъ
Сёзюнг къысха болсун, къолунъ уста болсун
Сорулгъан иш сёгюлмез
Тамырына кёре бутагъы
Тауда ишлеген, тюзде махталыр
Темирни къыйынлысы - эгеуге, агъачны
къыйынлысы - къакъгъычха
Тёгерек ташны джонмай хунагъа
джарашдыралмазса

Тыпырдаса тай озар, табаны къызса ат озар
Уллу сёлешме да уллу къаб
Уллу къабхан къарылыр, урунмагъан -
тарыгъыр

Урунуу джашауну ара багъанасыды
 Урунуу - джашауну кьууанчы
 Урунуу - насыбны анасы
 Урунуб ырысхысы болгъанны сагъышы аз,
                                 джюреги джарыкъ, джашнагъан джаз
 Уучу уугъа бармайды бойнуна шкок такъмайын
 Хазыр ашха терен чолпу (къашыкъ)
 Чемерлик - байлыкъды
 Чемерни он бармагъи он киши
 Чемерни кьолу агъачдан тюйме тюрер
 Чычханны баласы къабчыкъ тешер
 Эки кьолундан бал тамгъан
 Эринчек эки кере этер, экисин да кеси этер
 Эринчекге ишлеген хаман да мыдахлыкъ
 Эркишини эри - чалкъыды
 Эртде тургъан ёкюнмез
 Эртде тургъанны эркек аты тай табар
 Эте билмеген ит ыйлыгъын кёрюр

3.18. Элени юсюнден

Архызны башы - Джаналгъы, Чуутну джери
                                                         Джагъанас
 Джёгетейде - джун байлыкъ, Сары-Тюзде кюн
                                                         байлыкъ, Тебердиде тин
 байлыкъ. Юч ёзенде уа тил байлыкъ
 Джёгетейчиле - нартюхчюле, марачыла
                                 гардошчула, ташкёпюрчюле-къапчыла
 Огъары Мара, тёбен Мара - кюнюне базар
                                                         сатыуда

Сёз бла дженъиширик болсанг кюндюз Схауатда
бол, кече-кюн кьаллыкь болсанг- Марада бол
Тебердичиле аш орнуна сёз берелле
Учкуланны башы кьаралмай, кёкден джангур
джаумаз,
Эменден элек бюгюлмез, кюллюкден кюмюш
тёгюлмез

IV. Нарт сёзле бла халкъ айтыула алфавит джорукъла

4.1. А - харифден башланнганла

Абыннганны артындан таш бла урма
Адам деген итни териси киби
Адам онгсузун кеннге атмайды
Адам кёрююн кёргюнчюн кёрюне кирмез
Адамны юйю къаласы болур, азыгы-ашы
баласы болур

Адамны ташада сёкме, туурада махта
Агъачны къатысы тирменнге къакъгыш болур
Айлана келиб кирсе, ачылгъан аяз къуру
джабылмаз

Айыб этгенни айыбы джокъ
Айдаккуну отлукъ ташларыча
Акъ бети чибин ау джабышханча
джыйырылгъанды

Акыгъан териси бетин къаладжюк ызча
сызгъанды

Акыылны Аллах къошмаз, тырмашхан табар
Акыыллыдан тели зауукъ
Ала - бере билмеген, берсе кёзюне джукъу
кирмеген

Алим болгъандан адам болгъан къыйын
Алим билимден тоймаз
Алим болсанг, алам сеникиди
Алимден хат къалыр, темирден тот къалыр
Алтау айры болса, ортадагъын алдырыр
Алтындан адеб артыкъды

Анда да бол, мында да бол, балдраджюзде юйде
бол

Аман къатын къаргъышчы болур
Аман хансны урлугъу кёб болур
Аманнга игилик этсенг юйюнге сау бармазса
Ана айтханнга сыйынмасанг, андан ичген
сютюнг харам болур

Ангылаб селешген айыблы болмаз
Ара мюлк- ара багъана
Ара мюлк - ара байлыкъ
Ара айры болса - арадагъы алыныр
Арба джюклесенг чеб тюшер
Арба аугъандан сора джол уста кеб болур
Арбаны аллы къайры барса, артыда ары барыр
Ары къайракъ, бери - билеу, ары-оракъ, бери
чалкъы

Арбаз къынгырды да ийнек сауалмайма
Арбаз сайлама да хоншу сайла
Арбаз сатыу-огъурлу
Ариу болса къараргъа ашхы, иги болса
джараргъа ашхы

Ариу джол аджал келтирмез
Ариу кёзге, акъыл джюрекге
Ариу сез ауузгъа джарашыу
Ариу сез ауруу алып
Ариу сез - джаз кюн кибик
Ариу сез - джан салыр
Ариу сез джыланны тешигинден чыгъарыр
Ариу сез - джюрекге дарман
Ариу сез - къылычдан джити
Ариу сезге таш эрир
Ариу сезде ауруу болмаз

Ариу сез этмезлигинги этдирир
Ариу тюлдю ариу, джюрек суюгенди ариу
Ариу гырджыннга къатыкъ болмаз
Ариу джашауну суюдюреди
Ариу - кезге ауана
Ариу тойда керек, акъыл хар кюнде керек
Ариугъа къарайма десенг къардан ариу да
джокъду

Ариуну насыбы аз
Ариулукъ сатылыб алынмайды
Ариуну сайлама, игини сайла
Ариуну ауруу кеб болур
Аркъаусуз юй болмаз
Аркъан эшсенг узун эш
Арпа, будай - ашды, алтын, кюмюш ташды
Арпа джетсе оракъ багъалы
Арта асралгъан кез чыгъармаз
Артыкъ ашагъан харамды
Артыкъ джумшакъ болма - бюгерле
Артыкъ къаты болма - сындырыла
Артыкъ мал кез чыгъармаз
Артыкъ сёз таш джарыр, артыкъ файда баш
джарыр

Артына баргъанны къатына барма
Аллына келликни рысхысына къошулур эгиз-
эгиз, артына кетерикни рысхысындан къорар
сегиз - сегиз

Арыгъан турнача, бойну созула
Арыгъан чанка джолда табылыр, анга
джалгъаннганны юйю джабылыр

Арыкъ атны къуаласанг тул болур, семиз атны
къуаласанг суу болур

Арыкъ атха тин кирсе, белине артамакъ
салдырмаз

Арыкъ атны ургъанлыкъгъа джортмаз

Арыкъ дегенде отдан арыкъ джокъ

Арыкъ малгъа териси да джюк

Арыкъ токълуну айнытсанг - эрнинги, бурнунгу
май этер, аман адамны айнытсанг - эрнинги
бурнунгу къан этер

Арыкъ юй чамчы болур

Арыгъан ёлгеннге мине эди, ол да тюбюне
сие эди

Аскер басар элни къулагъы сангырау болур

«Ах» демеген «ох» демез

Асыл - алмаз, гемха ат тозмаз

Асыл асылгъа тартмыш

Асыл ташдан, акъыл башдан

Асыл ташдан чыгъар, акъыл джашдан чыгъар

Атны айылын тартсанг къабаргъа чабар

Ат арыкълыкъда, кыыз джазыкълкыда табылыр

Атынгдан айырылсанг да джерингден айырылма

Ат аллыкъ болсанг юйюнг бла кенгеш, илипин

саллыкъ болсанг, эллинг бла кенгеш

Атны ариуу хора болур

Ат аунагъан джерде тюк къалыр

Ат аягъы да бокълайды сууну

Ат аягъы тай елтюрмез

Ат басханны джер биледи, джер басханны ат
биледи

Ат башына иш тюшсе, ауузлугъу бла суу ичер,
эр башына иш тюшсе, чуругъу бла суудан етер

Ат башын тутхан арымаз
 Ат белден, джигит кёлден
 Ат бергенни хант берген озар
 Ат болса кьамчи бар
 Ат джерни салгъанлыкъгъа, эшек ат болмаз
 Ат джумушун эшек тындырмаз
 Ат ёлсе джери кьалыр
 Ат кишнеб танышыр, адам селешиб танышыр
 Ат кишнер, ач эснер
 Ат кьамчиден кьоркьар, эр намысдан кьоркьар
 Ат миннгенникиди, тон кийннгенникиди
 Атынг болса, джеринг да болур
 Атны игиси кьабакъда болур, адамны игиси
 джомакъда болур
 Атны игиси чарсда билинир
 Атны бурнун бурсанг джауурун унутур
 Атны намысы джоргъа болур
 Атына миндире эди да ауурлугъунгу салма дей
 эди
 Атны атлыгъы джолоучулукъда танылыр
 Атынг иги болса джолунг кьысха болур
 Атынгы миниб сынамай, кьатынынгы джыл
 джашамай махтама
 Атха миннгинчи аякъларынгы кьымылдатма
 Атха минмеген атха минее, чаба-чаба битдирир,
 тон киймеген тон кийсе, кьагъа - кьагъа
 битдирир
 Атха минее атасын унутхан, атдан тюшее атын
 унутхан
 Ат отлагъан джерде улакъгъа да бир зат
 табылыр
 Атны сатсанг джауум кюн сат

Атны туягы иги болса, кьалгъаны аман болмаз
Аты урланган арбазын беклей эди
Ат урмаз деме, ит кьабмаз деме
Ат чабса ит чабар
Ат эркишини кьанаты
Аты бар да кеси джокъ
Аты айран, кеси дарман
Аты айтылгъан алтынлы
Атынг аманнга чыкыгъандан эсе джанынг
тамагынгдан чыкысын
Атынг чабхыч болса палахдан кьутхарыр
Ат атагъан ат берир
Атым атлы - балдан татлы
Аты бирни анты бир
Аты джууукъ кеси сууукъ
Атым-эрли, башым джарлы
Ат юсюнде да ат барды
Атанг аман болса да сыртынга келтюр
Атанг барда эл таны, ананг барда эр таны
Атасы барны джылы келсе да кеси джаш
Атасы бирни - малы бир, анасы бирни джаны
бир
Атасы болмагъан атаны хайырын билмез
Ата джуртну кьоругъан озар, кьорумагъан тозар
Ата джуртун танымагъан, атасын да танымаз
Ата джуукъ джау болмаз
Ата ёге ана келтирсе, кеси да ёге болады
Атадан ёксюз - джарым ёксюз, анадан ёксюз -
толу ёксюз
Атасы ёлген ат чабдыыр
Атасы ёлген бир ёксюз, анасы ёлген минг ёксюз

Атамы ёлюрюн билсем, ётмекге сатар эдим
 Атасындан керюб, джашы бау этер, анасындан
 керюб, кызы тон бичер
 Атасына кыараб джашына бар
 Атала сезю - акылыны кезю
 Атасы сынамагыанны джашы сынар
 Ата сыры улунда, ана сыры кызында
 Атасы тюлюкю тутмагыанны баласы кыоян тутмаз
 Ата, ана - алтын кыанат
 Атанга, ананга кыалай болсанг - балаларынгдан
 аны керюрсе
 Атанга ананга эткенинг башынга джетер
 Атаны, ананы кыачы уллуду
 Ата - ана саулукуьдан бала тюзге атылмаз
 Атагыанда алгыа бол, тебиннгенде тири бол
 Атлай билмеген ташха абыныр
 Атлыны ашхысы ат тизгинде билинир,
 кыатынны ашхысы юй тизгенинден билинир
 Атлы джаяугыа дженгер болмаз
 Атынг аман эсе сатыб кыутулурса, кыатынынг
 аман эсе уа кыалай кыутулурса?
 Ауур аякы таб басар
 Ауругыанны сау билмез
 Ауругыанны джастыгында сау ёлюр
 Ауругыан джашаудан умутчу
 Ауругыан джерден кыол таймаз, джюрек сюй-
 генден кез тоймаз
 Ауругыангыа - кийик саулукуь, джетген кыызгыа -
 чилле джаулукуь
 Ауругыан кюлгенни сюймез

Ауругъан кюсеген алма табылмаз
Ауругъаннга неда татыусуз
Ауруу асланны да джыгъады
Ауруу атдан джыгъады
Аурууну букъдургъан дарман табылмаз
Аурууну келию тынч, кетиу кыйын
Ауруу кетер, адамлыкъ кетмез
Ауруу къалса да адет къалмаз
Ауруу оджакъдан тюшер да ийнени кезю бла
кетер

Аурууну сан этмеген тешекге тюшер
Аууз - буруу, сез джел
Аууз къапчыкъ тюлдю, башын къысалмазса
Ауузу озгъаннга джууаб этмесенг, аузу джокъ —
гъа санар

Ауздан чыкъгъан башха тиер
Ауурлукъну джер кертюрюр, кыйынлыкъны эл
келтюрюр

Ахлусуна аман кимге да аман
Ахмат къаяда бал барды, андан бизге не барды?
Ахрат азабдан дуния намыс кючлю
Ахрат джандетден дуния даулет ашхы
Ахратны киши керюб къайталмагъанды
Ахратны кермей джандетге кёл салмазса
Ач адамгъа ашны къаллайыда татлы
Ач аш айырмайды
Ач къарынны токъ билмез
Ач къарным, тынч къулагъым деб рахат джашаб
турмаймамы
Ач ашар, ачыулу джаншар

Ач да бол, токъ да бол, намысынга сакъ бол
Ач келгенни тойдур, кеч келгенни къондур
Ачны ачлыгъын ач билир
Ачны кезю ашда
Ач къалгъандан кеч къалгъан къолай
Ач къонакъны хапар бла сыйлама
Ач не джеймез, токъ не демез
Ач тоймам дейди, тойгъан ач болмам дейди
Ач уят къоймаз
Ач адамны эсинде - аш
Ач эснер, токъ кекирир
Ачлыкъда тары гырджын халыуадан татлы
Ачлыкъ отха секиртир
Ачлыкъ элде къыдыртыр
Ачы бла татлыны татхан билир
Ачы болса да ачыкъ сез ашхы
Ачы болса-туз кибик, татлы болса - бал кибик
Ачы къызыл терк онгар, бек сюйген терк
дженгер

Ачыу - душман, акъыл - дос
Ачыу бирни хорлар, акъыл мингни хорлар
Ачыу болгъан джерде татыу болмаз
Ачыу не уллу болса да тауну бузмаз
Ашагъан къутулду, джалагъан тутулду
Аш ашагъанныкъыды, дуния
джашагъанныкъыды

Аш берме да къаш бер
Ашда - берю, иште ёлю
Ашы болмагъан ораза тутар, иши болмагъан
намаз этер

Аш кетер да бет къалыр
Ашына кёре табагъы, балына кере къалагъы

Ашда уялгъан - мухар, ишде уялгъан- хомух
 Аш хазыр болса, иш харам болур
 Ашатхан иш ашхы, ишлетирге аш ашхы
 Ашхы адам башын сылатыр, аман адам джанын
 кыйнатыр
 Ашхы адамны игиле бла сезю болур, мухар адам-
 ны кезю гырджынлада болур
 Ашхы адамны махтасанг джарашыр, аман
 адамны махтасанг аджашыр
 Ашхыгъа, аманга да мал кыйма
 Ашхы атаны джашы иги, ашхы ананы кызы иги
 Ашхы ашхылыкъ этер
 Ашхы башчы халкъ уютур, аман башчы уа джан
 улутур
 Ашхы кыатын аман эрни иги этер, аман кыатын
 иги эрни сер этер
 Ашхы кыыз-джагъадагъы кундуз, ашхы джаш
 кёкдеги джудуз
 Ашхы сез джанга азыкъ, аман сез - башха
 кызыкъ
 Ашхы сез-джолгъа азыкъ, аман сез - чум
 кызыкъ
 Ашхы тенг джолгъа тартар, аман тенг джардан
 атар
 Ашхылыкъ унутулмаз, аманлыкъ кырутулмаз
 Ашыгъыш ишде татыу джокъ
 Ашыгъышны иши да ашыгъыш
 Ашыгъыш иш таб болмаз
 Ашыкъ ойнагъан азар, тоб ойнагъан тозар, кый
 кютюб кыулакъ ашагъан барын да озар
 Ашыкыгъан суу сай болур

Ашыкыгъанны этеги бутуна чырмалыр
Ашыкыгъан суу тенгизге джетмез
Аягъы бла кетген келир, сырты бла кетген
келмез

Аякъны джуургъаннга кёре узат
Аякъларынгы джалгъамы алгъанса?
Аягъынгы ташха урсанг, суюсенг, суюмесенг да
асхарса

4.2. Б - харифден башланганла

Багъалы алакъытай киби
Багъыныргъа унутханны сагъынма, джекиргенге
багъынма

Бал ашаргъа сую эсенг, чибин ургъанга тёз
Бал татлы, балдан да бала татлы
Бал тутхан бармагъын джалар
Бал чибинни ургъаны ачы, балы татлы
Балтада, сабда да болур
Бала атаны ананы къууанчы
Бала деген балдан татлы
Балалы юй - базар, баласыз юй азар
Балалы тауукъ кърт ашамаз
Балта урулмай дюккюч джюрютмез
Басар таугъа ёрлеме, арыкъ атны джерлеме
Бастанг болмагъан джерге къалагъынгы урма
Балтасы ташха тийгенча, дыгаласдан тегерегине
къарайды

Балыкъ джукълагъанлыкыгъа, суу джукъламаз
Барама, барама балта узуну баралмайма
Баргъан джолунг мамукъдан тешелсин

Башха элден толу телини алмай, кесинги
элингден джарты телини ал
Башда акъыл болмаса, аякълагъа кюч джетер
Бек анасы джыламаз
Бурнуну тюбюнде мыйыкълары джабагъы
устуккула кибик

Бизге келгенди къонгур джыл
Бойнум къылдан ингичке
Бир кере джангылгъанны Аллах да кечеди
Белинде бел бауу джыккыргъа темир
къоршау салгъанча тартылыб
Берсенг алырса, сюрсенг озарса
Бере барсанг дже барыр
Бедиш салыучу балма, тенгинги суутуб къойма
Берген - чомарт, алгъан - амалсыз
Бермеген къол алмайды
Бёркю аманны - бети аман
Бий - бёрю, бийче тюлкю
Бийге ийнанма, суугъа таянма
Бий бергенни кёзюне такъма
Битни бюрчеге ышанганча
Билген агъачха барса, бир терек къоркъар,
билмеген барса минг терек къоркъар
Билген джерде - тукъум сыйлы, билмеген
джерде - кийим сыйлы
Билген сорур, билмеген сормаз
Бир къол бир къолну джууады
Бир умутдан минг умут чыгъар
Бир кергенинг таныш, экинчи кергенинг
шагъырей

Билген тилинг - айырылмаз ашынг
Билмейме деген минъ палахдан къутултур

Бир абынгъан минг сюрюнюр
Бир айтдырыб этсенг, сен этесе, эки айтдырыб
этсенг кесим этеме

Бир арба туздан бир оймакъ сют ауур
Бир абынган минг сюрюнюр, бир алдагъан джыл
ёкюнюр

Бир атха эки хамыт салынмаз
Бир аягъы алынганны, бир аягъын ит алыр
Бир аягъы мында, бир аягъы кёрде
Бир балтагъа минг къайракъ
Бир батман алтынынг болмасын, бир аякъ басар
джеринг болсун

Бир къыз - джокъ къыз, эки къыз - эрке къыз,
юч къыз - джут

Бир къарында май да джатар, пох да джатар
Бир къой бокъчукъ гыбыт бышлакъны чиритир
Бир къой эки союлмаз
Бир къулагъындан кирди, бир къулагъындан
чыкъды

Бир къурманлыкъ минг палахны башын кесер
Башлагъан иш битер, къымылдагъан тиш тюшер
Бир гардошха эки алгъыш
Бир джылгъа къоян тери да чыдайды
Бир джангылгъанны аллах да кечеди
Бир кече къой бут ашагъан, бир кече къурт
ашагъан

Бир кюннге бара эсенг, бир ыйыкъгъа азыкъ ал
Бир кюн къарын ашар, бир кюн къурт ашар
Бир кюн туугъан, бир кюн ёллюр
Бир кюнню нёгер болсанъ, минъ кюнню салам
бер

Бир къауум адамла джашар ючюн ашайдыла,

бирсиле уа ашар ючюн джашайла
Бир кьолда беш бармакъ да бирча болмайды
Бир кьолу бир кьолуна ышанмайды
Бир сабда турмагъан балта
Бир сёзю, бир иши
Бирден тайгъан мингден таяр, чебден тайгъан
кёбден таяр
Бир тиккич да бир атлыны атландырыр
Бир уруугъа эки джыгъылгъан сокъур, бир
адамгъа эки алдатхан тели
Бир чабырны эки аякъгъа киймезсе
Бир чертлеук бюртюк бла атымы табсын, аны
ичи да къуру болсун
Биреуню айтханына къарасанг, къатынынгдан
айырылырса
Биреуню алтынындан, кесинги багъырынг ашхы
Биреуню ауузуна киритми саллыкъса
Биреу берген бла биреу бай болмаз
Биреу берген бла биреу джашамаз
Биреу берген къуйрукъдан джау чыкъмаз
Биреу билгенни биреу да билир
Биреу гыбыт бла джау чайкъай эсе, биреу да
кюрек бла халджар кюрейди
Биреу къатын келтирир, биреу атын ёлтюрюр
Биреуге дуппукъ балта, кесине джити балта
Биреуге къарнаш, экеуге - джолдаш
Биреуни кьолу бла от ышырыргъа керекмиди?
Биреуни къыйынлыгъын, биреу билмез
Биреу сени таш бла урса, сен аны аш бла ур
Биреуге татыб къалыр, биреу къатыб къалыр
Биреу терек тюбюнде ынъычхай эди, бирси да
тюбюнден ынъычхай эди

Биреуню төрјонден, кесинги эшик артынг ашхы
Биреуге уру кязгъан анга кеси тюшер
Биреуни чабырына аягъынъы сукъма
Биттир джарыкъда сокъур
Борчны амалы - бер да къутул
Борчунгдан джырлаб къутулмазса
Борч къуана барыр да, джылай къайтыр
Бош бёчке бек дыгырдар
Бош олтургъандан эсе бош ишле
Буу урама деб, къоян уруб да алырса
Бюгюнню да тамбласы барды
Байны кёлю малда, джарлыны кёлю джалда
Бу дунияны насыбы ол дуниягъа ётмез
Бычакъ джара бителир, аууз джара бителмез

4.3. Г - харифден башланганла

Гебенлени гаджилей джарылыб къаласа
Гелеу керсенг - джер сорма
Гёзенде атылгъан шкок тауушча
Гитче бармакъ да асыуду
Гитчеликден алгъан билим ташха накъыш
салгъанчады
Гитчеден башла да, уллудан боша
Гитчеликте ишлемесенг, уллулукъда рахат
джашамазса
Гокга кёрген кёзге асыу
Гунай гууртха, эл джууртха
Гырджын - тепсини тамадасы
Гырджынны кеб чайнасанг - чий керјонјор

Гютдю юсюне кьалач

Гюх туюгенча эки кьолун бир - бирине уруб

4.4. Д - харифден башланганла

Джалан кёкюрегине кьар джуммакьны

кьысханча

Джалгъан джолну джюрюген джардан кетер

Джалгъан джолну сибирме, башсыз иште

тирилме

Джангы биленнген кьамача

Джангур кьоркьуун джел этер

Джалгъан сёз бла кертини арасы төрт эли

Джалгъан аджал джерден чыгъар

Джан ауруса сокьур кёзден джаш чыгъар

Джарлы туюге минее да ит кьабар

Джарлы сау элни кьайгьысын этер

Джарлыны сезю джалынчакь

Джарлыны сёзюн эл этер

Джарлыны тону джай битер

Джарлыны ыхтымасы байгъа кьала керюнюр

Джарлыны эшигин махтау джабар

Джалангачдан четеннге кирген кьатын

кьумачны ингичке джиклисин излейди

Джарлы азыгьын алгъа кьабар

Джарлы - амаллы

Джарлы атха минее, огьурлу болсун дейдиле

Джарлыны ашыгьы алчю турмаз

Джарлы бай болур, кьул ёзден болмаз

Джарлы байгъа джалыныб, джесир багьасы

ашатды

Джарлыгъа болушхан джан ючюн, байгъа
болушхан мал ючюн

Джарлы болсанг арпа сюр
Джарлы болма, болсанг да арылы-берили болма
Джарлы борчдан къутулмаз
Джарлыны бузоуу ёгюзлюк этер
Джарлыма деб джылама, байма деб да къууанма
Джарлыны джагъы джокъ
Джарлыгъа джалгъан таякъ
Джарлыны джаназысына афенди табылмаз
Джарлы джаназысыз къалыр
Джарлыгъа джар ауар
Джарлыны ити гуду кетсе юрюр
Джарлы кёлю джарыкъ
Джарлыны кечюуу тар
Джарлыгъа къой да кюн да джокъ
Джарлы къойса, бай алыр, сокъур къойса

сау алыр

Джарлыны малы азгъын
Джауум джерге джарашыр
Джаугъа сатылма, телиге къатылма
Джауум кёкде къалмаз
Джауну эсинде болсанг да кезюнде болма
Джауумдан къачыб секиртмеге кирме
Джалгъан джабышмаз, алтын тот болмаз
Джашны джигитлиги сорулур, къызы
джигерлиги сорулур
Джашны игиси - къошда, амань-тойда
Джашлыкъда джангылгъанны ким да кечеди
Джашлыгъында джашлыкъ этмеген
къартлыгъында башчылыкъ этмез

Джашха елюм джокъ
Джашлыгында ётюрюкчюге къартлыгында да
ийнанмазла

Джашлыкъда ишлесенг, къартлыкъда ашарса
Джашыртын дертчиден ачыкъ тюртчю игиди
Джаяу къонакъ-тынч къонакъ
Джарлылыгыын джашыргъан бай болмаз
Джангылмагъан джаякъ да, абынмагъан аякъ да
болмаз

Джашлыгында бир-бирин суюген
къартлыгында да ташламаз

Джыландан къоркъгъан джыджымдан юркер

Джангыз джырламаз

Джангыз адам аскер болмаз

Джангыз атлыгъа къатылма

Джангыз бала эрке болур

Джангыз киши бий болмаз

Джангыз къанатлы къонаргъа уя табмаз

Джангыз къол бла харе къакъмазса

Джангыз къол туюме туюмез

Джангыз къылдан орган болмаз

Джангызны оту джарыкъ джанмаз

Джангыз ташдан къала болмаз

Джангыз чибин бал этмез

Джелни арты джангур болур

Джел уруб хапчюк къалауну чанчханча

Джел - джерни бугъасы

Джел - тауну тебдирир

Дженгил аякъ кир басар

Дженгил ёпкелеген дженгил джарашыр
Дженгил къызгъан дженгил сууур
Дженгиллик телиликни бир шарты
Дженгиллик уятха къояр
Джер - байлыкъны анасы
Джеринден айырылгъан джети джылны
джылар, джуртундан айырылгъан елгюнчю
джылар

Джер букъусу кекге къонмаз
Джерине кёре битими
Джерге къол тийирсенг битим берир
Джер къутлу болса, мал сютлю болур
Джер суудан тоймаз
Джер сюрмеген айнымаз
Джер ташсыз болмаз, эл башсыз болмаз
Джер тоймай мал тоймаз
Джер чырайы - сабан, эр чырайы - акъыл
Джерге кирген джарлыды ансы, саугъа бир
насыб тууады

Джерге урунган ач къалмаз
Джерни башы бла, тюрю бла да джюрюйдю ол
Джерни джукъасын, къалынын айыргъан адам
Джерни этеги джокъ
Джетген кызы болгъан юйню чырагъы
джарыкъ джанар

Джибекден джигибиз, алтындан джюгюбюз
Джигер насыбгъа къор
Джигерни тангы алгъа атар
Джигитликни эки юлюшю хыйла
Джокълукъ адамны къолун байлар

Джокълукъ чомартны да къызгъанч этер
Джокъну керек билдирир
Джолдан аджашхан айыб тюлдю, аджашыб
джолну табмагъанды айыб
Джолунг мамукъдан джашауунг зауукъдан
Джолунг ариу болса джанында чыгъаналадан
къоркъма

Джол бла сезню кыйыры джокъ
Джолда джатхан джыланны башы эзилір
Джолгъа джаяу чыкъсанг, атлы бла негер болма
Джолгъа джолдашсыз чыкъма
Джолда къошулгъан джолдаш болмаз
Джол сормай, джолгъа чыкъма
Джол табхынчы джолдаш таб
Джурт сезю джашыртын болмаз
Джылтырагъанны бары да алтын болуб
бармайды

Джюрекден джюрекге джол барды
Джигит айтмаз, айтса айтханындан къайтмаз
Джурт къоругъан озар
Джуртун сатхан бетин сатар
Джуртун суюген алгъа урур
Джуртундан чыкъгъанны беру ашар
Джыл ауушду - егюзге иш тюшдю
Джылына бир джангы сез эштмесенг къулакъ
сангырау болур

Джерине кере джыланы
Джыл ораза тута эди да, джыпчыкъ эт бла аууз
ача эди
Джыланны башы къалайгъа барса, къуйругу да
ызындан барады
Джыланны къабы тюрленсе да тили тюрленмез

Джыланны тешигине кьолунгу сукьма
Джыламагъан джашха емчек салынмайды
Джылар сабий анасыны богъагъы бла ойнар
Джырчы джырчыгъа кьарнаш
Джыргъа уста - джарыкъ джулдуз кибик
Джырчы ёлсе - джыры кьалыр
Джырына кере эжиуу
Джылау бла кьууанч - кьарнаш
Джылкы бирден суу ичсе, тирмен суу азалыр
Джылтырауукъ кьызны кьатынлыгъы
кьалтырауукъ

Джылыгъа джылан илешир
Дуня бир адамны юсюнде турмайды
Дуня биреуге-кёб, экеуге - аз
Дуняда джашауну иги эталсанг, джандет олду
Дуня малгъа сатылма, кесингден телиге кьа-
тылма

Дуня малы - терек чапыракъ
Дуня суугъа батханлыкъгъа бабушха не лязим
Джюз кере ёнчеле да бир кере кес
Джюз кере эшитгенден эсе бир кере кёр
Джюз кюнню атылыб тургъан бир кюн керек
болады
Джюз сомунг болгъандан эсе джюз джуугъунг
болсун

Джюн машокча
Джюн хызен кёлтюргенча
Джюреги кьарангыны кёзю да кьарангы
Джюрек кьызбай да кьол батыр
Джюрек ойнамаса сан ойнамаз

4.5. И - харифден башланганла

Иги адам абынса да джыгъылмаз
Иги адамны ачыу гюлменди кебкинчи кетер,
аман адамны ачыуу кетмез башы джерге
джетгинчи

Иги адам бла айлансанг, джетдирир муратынга,
аман адам бла айлансанг, джетдирир айыбха
Иги адам хайырын тийирмесе да заранын
джетдирмез

Иги бийден, аман кзулдан
Иги алаша кзарт болса кзаргъалагъа джеймиш
болур

Иги бичилиб аман тигилген
Иги ишге болджал салма, аман ишни
болджалдан алма

Игиге кзарагъан фарызды
Иги кзарасанг чачы обур джалагъанга да ушайды
Иги кзонакъны сёзю кзалыр, аман кзонакъны
бези кзалыр

Иги кзойчуну кзою эгиз табар
Иги кзумачны джуруну да джарайды
Иги сёз - джол негер
Иги сёз - кзаманг, кзылычынг
Иги сёз кзарыу берир, аман сёз ауруу берир
Иги сёз ёксюзге таянчакъ
Иги сёзю кзуйгъан алтын
Иги сёзню кзылыч кесмез
Иги хоншуну адам сатыб алып
Иги джууукъдан эсе иги хоншу ашхыды

Иги юйню ички сёзю эшикге джайылмаз
 Игини ёлюмю амандан
 Игини игилиги джугъар, аманны аманлыгы
 джугъар
 Игиге иги этген кыйынды, аманнга аман этген
 тынчды
 Игилик этсенг - игилик табарса
 Ийилген башны кылыч кесмез
 Ийне башхаланы кийиндиреди, кеси уа
 кымыжады
 Ийне ёткен джерде халы да ётер
 Ийнени кёзю кирик бир тешикден арбаны
 джюгю кирик бир кирик
 Иринге кыраган адам джыйырылганча, эки
 эрнин кыйсыгына джибергенди
 Ишим, кыйгым кюл аязча ачыкды
 Ишлемеген - тишлемез
 Ишленмеген джаш - джюгенсиз ат, ишленмеген
 кызы - тузсуз хант
 Ишлегенге джёрме, ишлемегенге джукъ да
 берме

4.6. К - харифден башлангалла

Келинни аузу болмаз, кыйын ананы уа ийманы
 болмаз
 Келини ашханы уланы да ашхы, уланы ашханы
 келини да ашхы
 Келинни аягындан, сюрюучюню таягындан
 Келинни келинлигин кыйын ана билер
 Келинин сыйламаган ана кеси да сыйланмаз

Келинин чайнагъан джашын ашар, кюсун
чайнагъан кызын ашар
Келир болса, кыыл кёпюр бла тизилир, кетер
болса темир сынджыр юзюлюр
Келбет джокъ да, адеб джокъ
Келбет кёрсенг, не эл, не эр сорма
Келдинъ эсе, хош келдинг, чакъырылмагъанлай
бош келдинг
Келгинчи кьонакъ уялыр, келгенден сора
кьонакъбай уялыр
Керек джерде айта бил, терс айтсанг, тез къайта
бил
Керек кенгден танытыр
Керексизге сёлешме, онгсуз бла кюрешме
Керекни шиндиги мийик
Керти айтханнга айгъакъ джокъ
Керти акъыллыгъа кёз тиймез
Керти джылтырар, ётюрюк кълтырар
Кертини кирит тыймаз
Керти сёзню кезден айт
Керти сёз кери барыр
Керти сёзге къарыу джокъ
Керти суу салмаз, от джандырмаз
Кетерик кетмей, келлик келмез
Кеси аман балта алыб чабар
Кеси аман ёмюрюн аман бла ашырыр
Кеси аманлы - балталы
Кесини ачыуу болмагъан биреуни ачыуун билмез
Кесинг башынгы тутмасанг аллахдан да хайыр
джокъ

бюртюк нек келмейди? – дегенди чычхан
Кече биргесине джата эди да, кюндюз
оджагындан къарай эди
Кече джюрюген, эртден суююнюр
Кече кюнню къарнашы
Кече къарангы болса гудучу кёлю джарыкъ
Кече от бла ойнагъан кёнчексиз къалыр
Кечеги оноу эртеннге джарамаз
Кечеги сёз кенге барады
Кёб джашагъандан эсе кёб кergen ашхы
Кёз кergenни кётлек дженгер
Кёзден кетген кёлден кетер
Кёбню акъылы да кеб
Кёб джыйын да бокъ джыйын
Кёбкен сапын кёмюкча
Кийим тукъум санатыр
Кимни арбасына минсенг, аны джырын джырла
Китаб окъугъан адам бла ёчешген тынч болмаз
Киши къайгысы этекде, кеси къайгысы
джюрекде
Кишиге аманлыкъ этгенден эсе, башынга
ашхылыкъ эт
Киши кьолу бла хане джыртырга
Киши хакъын алма, Ата джуртунгу сатма
Киши юйюнде балдан, джаудан эсе, кеси
юйюнгде билимукъ татлы
Къабыргъасындан миз чанчылгъанча бир
ачууланды
Къабыргъа джарылгъанча кёзчюклери ташайыб
Къагъа турсанг таш да джарылады

Къадаргъа - мадар
 Къазауат къансыз болмаз
 Къайгъы сёз бла борчдан къутулмазса
 Къайгъысы болмагъан къара суудан семирир
 Къазаннга таш атыб тенгеретгенча да сёлешеди
 Къайын чыбыкъча ары - бери майырыла
 Къарнынг ауруса ауузунгу тый, кёзюнг ауруса
 кьолунгу тый
 Къарны аманнга къазан такъдырма, кьолу
 аманнга от джакъдырма
 Къарын ач болса, иш къулакъгъа кирмез
 Къарын бары да къарнаш
 Къарын этдирсе да, джау этдирмез
 Къарын къарынга да къурулдайды
 Къарыуу джур кирик, кётени буу кирик
 Къамагъа кезлик такъгъанлай
 Къоргъашын къуюлгъанча
 Къызгъан табаны суу къуюуб суутханча
 Къуру айланнган тирменча дыгъырдаб турма
 Къойнуна от тюшгенча
 Къайгъысы джокъ къатын анасына къайгъырыр
 Къайгъы тюбю - тенгиз, таукел тюбю - къайыкъ
 Къайгъы чыкъса амандан чыгъар
 Къайгъылы элге джууукъ барма, тёбели джерге
 сабан салма
 Къайгъысыз джюрек - алгъышда, къайгъылы
 джюрек - сагъышда
 Къайсы тюлкю да кесини къуйругъун махтайды
 Къайыкъ да минер кемеге, кеме да минер
 къайыкъгъа

Къалайда минсенг, алайда тюшерсе
Къалам къылычдан кючлю
Къалам - тилни тылмачы
Къаллай урлукъ себсенг (салсанг) аллай мюрзеу
алырса

Къалгъан ишге къар джауар
Къалым татхан - къызын сатхан
Къан бла кирген джан бла чыгъар
Къан болмагъан джерде джан болмайды
Къанны къан бла джуума, аманны аман бла
къуума

Къар эресе да суу эримез
Къара джерни аманлама, къайтыб ары
барлыкъса

Къара киши антына ёлмез
Къара илячин къарт болса къаргъалагъа аш
болур

Къаргъыш джюрюген джерде берекет болмаз
Къаргъышны кесинг билмей эсенг, бюреуден да
юренме

Къарт болмасангда нарт бол
Къартны алдасанг, къартлыкъгъа джашамазса
Къартны бурнун сюрт да оноугъа тут
Къарты бар юйню къуту бар
Къарт келсе ушакъ этер, джаш келсе джумуш
этер

Къарт къартайды - джурт таркъайды
Къарт къойнунда - къалач
Къарт бла сабий бирди
Къартланы сёзлери нарт
Къартынъы сыйы болмаса, джашынгы сыйы

болмаз

Къартны сыйын кермеген къартлыкъгъа

джашамаз

Къарт теке текелик этиб онгдурмаз

Къартлыкъгъа болджал джокъ

Къартлыкъгъа дарман джокъ

Къартлыкъ - төрге тартыр

Къарнынг бла ёч алма

Къарнынг къанлынга кийирир

Къарын къарынга да къурулдайды

Къарын къуру болса, джюрек уру болур

Къарын тойса кёл къууаныр

Къарнынг тойгъунчу аша да, белинг талгъынчы

ишле

Къарнынг токъ - къайгъынг джокъ

Къарыусуз адам лагъымчы болур

Къарыусуз керилиб къалыр, къарыулу уруб

алыр

Къатананы тюгю тюшсе да тюбю къалыр

Къаты сез ташны тешер, ариу сез къылычны

кесер

Къатыгъы джокъну эрни къургъакъ

Къатыны харакетли болса, эри къымсыз болур

Къатынны юсюне баргъандан эсе тыбырда

къалгъан игиди

Къауданча къалын сары сакъалы барды

Къачдан сора бышлакъ тапха

Къая гюрюлдер, къамиш шууулдар

Къолу базыкъ бирни джыгъар, акъылы базыкъ

мингни джыгъар

Къолу билген бал ашар
Къолунгда болмасын, башынгда болсун
Къолунгда болса джуукъ кѣб
Къолунг джукъа болса, аягъынг къысха болады
Къолу джукъаны кѣлю салкъын
Къолунг ишлесе аузунг да ишлер
Къол къолну джууар, эки къол бетни джууар
Къолда къоян сыртда буудан ашхы
Къолунг къуру болса, апенди дууа бермез
Къолу къымылдагъанны ауuzu да къымылдар
Къолу уллу - асыу, аягъы уллу - джарсыу
Къолу уста алтын аякъ бла суу ичер
Къолу устаны къолу ортакъ, сѣзю устаны сѣзю
ортакъ

Къолтугъу бла келген къойну бла къайтыр
Къолтугъу бла келген къолу бла кетер
Къонакъ аз олтурурур, кѣб сынар
Къонакъ аллахны къонагъыды
Къонакъ аман болса къонакъбай джунчур,
къонакъбай аман болса къонакъ джунчур
Къонакъгъа барсанг къонакъбай алмашдырма
Къонакъ бир кюн къалса - къут, эки кюн къалса
- джут

Къонакъ болсангъ ийнакъ бол
Къонагъы джокъну шоху джокъ
Къонакъ кѣб келиучю юйню къазаны отдан
тюшмез

Къонакъ келе билгенча кете да билсин
Къонакъ келсе къазан ас
Къонакъ келсе къууат келир, кѣб келсе джут
келир

Къонакъ къонакъны суюмез
 Къонакъ хазыр болгъанлыкъгъа къонакъбай
 хазыр тюлдю
 Къонакъбай къонакъны келирин да суюмез,
 келсе елюрюн да суюмез
 Къорарыкъ къорамай, къошуллукъ къошулмаз
 Къоркъакъ ауанасындан да къоркъар
 Къоркъакъ дуниядан юлюшсюз
 Къоркъакъ джашдан батыр къыз иги
 Къоркъакъ ит юй аллында юрюр
 Къоркъакъ къоркъса ант тыймаз
 Къоркъакъ къоркъгъанына тюбер
 Къоркъакъгъа тёбедеги төртеу кёрюнюр.
 Къоркъакъ тутханын джибермез
 Къоркъакъгъа чёб терекча кёрюнюр
 Къоркъакъны юйюне дери сюрсенгъ, батыр болур
 Къоркъгъанны кёзю айтыр, кёзю айтмаса сёзю
 айтыр
 Къоркъмагъан батырлыкъ этмез
 Келечини къойну ётюрюкден толу
 Кюн къоянны къуйругъу тенъли болгъанды
 Къоянны джапхагъы ючюн ёгюзге не ауурлукъ,
 не дженгиллик
 Къоян - къамишге, тюлкю - тешике
 Къоянны къачханын кёргенимде, шорпасындан
 тюнгюлген эдим
 Къралынгы душмандан, башынгы от бла суудан
 сакъла!
 Къууанчны къамчиси - алгъыш, джырыны
 къамчиси - эжиу

Къуйрукъгъа джау сюртгенча
Къул джерден чыкъмайды
Къулдан туугъан къул болмаз, амандан туугъан
аман болур
Къулакъ джюз эшитгенден эсе, кёз бир кёрген
ашхы

Къулакъ эшитмегенни да эшитеди джюрек
Къулакъ юзюлюр болса, чыпчыкъ аягындан
Къуллукъчу болсанг тюзлюкчу бол
Къуллукъчума деб махтанма, къуллукъ хаух
джамчыды

Къундузну багъасы терисинде
Къундуз тери джагъада танылыр
Къундуз тери джылтырса да джылтырар
Къундузну тую барсанг джылтырай барыр
Къуру бал ашагъан балдан эригир
Къуру гыбыт бек дыгъырдар
Къуру да мараучуну джолу болуб бармайды
Къуру да сюйгенингча болуб бармайды
Къуру къашыкъ аууз джыртар
Къуру къолгъа къуш къонмаз
Къурудан къуйрукъ да маджалды
Къуру сезден билямукъ да болмаз
Къуру сез бла хант биширмезсе
Къуру сёзге ийнанма, къанау ишге джубанма
Къуру столгъа алгъыш айтылмаз
Къутургъан ит иесин танымаз
Къутургъанда къууат джокъ
Къутургъан суу тау бузар
Къуш бала уяда не керсе, учханда аны этер

Къуш джастыкъча къуйругъу къалтырай
 Къуш да кереклисине учады
 Къуш кёкню чууагъына термилир, адам
 джашауну игисине термилир
 Къуш къарт болса чычханланы къууар
 Къуш тюрбюнден ычхынган тауукъча
 Къыза турса таш да атылады
 Къызгъандан тылпыу, тылпыудан - тубан
 Къызбайлыкъ этмеген, батырлыкъ этмез
 Къызгъанч чомартха кюлюр
 Къызгъанчны кёзюн ал да орнуна сом сал
 Къызгъанчдан къалса да мухардан къалмаз
 Къыш бла джау бирди
 Къыш дегенинг къылыч кибик
 Къышха джыккырни толтур акъдан, чардакыны
 толтур къакъдан
 Къышны кезю - къырау
 Къыш къышлыгъын этмесе, джаз джазлыгъын
 этмез
 Къыш сууугъун кёргюзюр
 Кючу кёб бирни джыгъар, билими кёб мингни
 джыгъар
 Кючге төре джокъду
 Кюн къыздырса чабыр аякыны къысар
 Кыйналмай бал да ашалмаз
 Кыйналгъан да къул, къуру къалгъан да къул
 Кыйналмагъан адам зауукълукъ кёрмез
 Кыйналмагъан къууанмаз
 Кыйналмасанг солуууну хайырын билмезсе
 Кыйналмагъан сыйланмаз
 Кыйналмай табхан ашдан, кыйналмай табхан

ат игиди
 Къыйналмай табылгъан рысхы багъалы болмаз
 Къыйналмай табылгъан рысхы джюрегинги
 къууандырмаз
 Къыйынлыны арбасы ауады, ёксюзню эчкиси
 джангыз улакъ табады
 Къыйынлыны баласы кюнден кюннге джаш
 болур, насыблыны баласы кюнден кюннге баш
 болур
 Къыйынлыгъа джел да аллындан
 Къыйынлы джети элни сагъышын этер
 Къыйынлыны кюню къарангы
 Къыйынлыны къаргъышы джетер, насыблыны
 алгъышы джетер
 Къыйынлыны эки борчу бирден келир
 Къыйынлыкъны барындан джогъу иги
 Къыйынлыкъ бла зауукълукъ аякълашыб
 келедиле
 Къыйынлыкъны кёрмеген ашхылыкъны билмез
 Къыйынлыкъны кеси чайнамагъан татыуун
 билмез
 Къыйынлыкъ оджакъ бла тюшер да ийнени кёзю
 бла кетер
 Къымылдагъан таудан ауар
 Къымылдагъан тиш тюшер, айтылгъан иш
 бишер
 Къыш къырдыш да чыкъмасын
 Кёб алданнган аллахгъа да ийнанмаз
 Кёб да болады аз, аз да болады кёб
 Кёз къабакълы, бийче табакълы

Кёбме деб да кьюуанма, азма деб да джылама
 Кёб джашагъан кебню сынаp
 Кёб джашагъанга сорма да, кёб кёргенге сор
 Кёбню кёлю кёл кибиk
 Кёб болгъандан кёбю болгъан ашхы
 Кёзбау тюшледен, тюн ашхы
 Кёзден кетген, кёлден кетер
 Кезюусюз кьюш да учмайды
 Кёзюнг бла керюб, кьолунг бла тутмагъан затха
 ийнаныб ишингден джарсыма
 Кёзюнде береги болгъан, чебю болгъаннга
 сокъур дей эди
 Кёк кюкюресе джангур джауады
 Кёк мийикди - миналмайма, джер къатыды -
 киралмайма
 Кюеуню орну эшик арты
 Кюз сокъур чибин къабханча
 Кюзге къайгъысыз адам - кимге да асыусуз адам
 Кюзгю иш къарыулу
 Кюлкю бла джылау аякълашыб келедиле
 Кюлме джашха келир башха
 Кюлгенни ангыламагъан, ургъанны ангыламаз
 Кюмюш аякъда суу татыулу керюнюр
 Кюмюшчюню кызына кюмюш джюзюк абылмаз
 Кюн бетден айгъакъ
 Кютген кьойунг минг болсун, саугъан
 ийнеклеринг джюз болсун
 Кюнню да барды кюлтюмю
 Кюн кёрмеген кюн кёрсе, кюндюз чыракъ
 джандырыр
 Кюн къайтмай мал къайтмаз

Къымылдагъан тиш тюшер, башланган иш
 бишер
 Къызбай ит джашыртын къабар
 Кюн къач артында къоянны къуйругъундан
 къысхады
 Кюн узун, ёмюр къысха
 Кюндюз чыракъ джандырыб излесенг да
 табмазса аллай адам
 Кюнлюмде келин кюн кёрмез
 Кюрек болса бокъ кёб
 Кюрекдеги - меники, сенекдеги сеники
 Кюсеген табмаз, кюлген табар
 Кюч атасын танымаз
 Кючге төре джокъду
 Кябагъа баргъан мен, хапар айтхан сен
 Кябаны къатында тургъан хаджи къылмайды

4.7. М - харифден башланганла

Магъанасыз сёз - тауушсуз сыбызгъы
 Мадар болса, къадар болур
 Мадар къарын тойдуруп
 Макъа тургъан келюм терен болсун дейди
 Макъаны джандети - батмакъ
 Макъаны кёлю къуруса да кърыуу къурумаз
 Макъа къабса, эшекге мюйюз чыкыгъынчы, сау
 болмаз
 Макъасыз суу харамды
 Мангылай къыйынынг-татлы
 Маралны баласы агъач арасында ёсер
 Мараучу - тангны тауугъу

Март келди - шарт келди
Март кетмей дерт кетмез
Мартха энди бармагым -джазгъа чыкьды
улагым!

Мекаямынг такыр болса, кёлюнг да такыр
Менден сора бачхада тауукъ кычырмасын
дегенди биреу

Мен ичмезлик сууну тонгуз да бокъласын
Мен да «сен» дейме, сен да «кесим дейсе»
Мен ёлсем къазыкъ юсюнде къаргъа да
кычырмасын

Мен ёлгенден сора джерни башында кырдык да
чыкьмасын

Меннге джарамагъан къазанда бокъ да
къайнасын

Мени джылытмагъан кюн меннге тиймесин
Меркеси джокъ челек бла ёлчелер
Миллетин суймеген атасын анасын да суймез
Минг кюнню тауукъ болгъандан эсе, бир кюнню
гугурук болайым

Минг къайгъы бир борчдан кьутхармаз
Минг кычырым джол да бир атламдан
башланады

Минги тау - табигъатны мухуру
Молла молланы ташада сёгер
Молла ашны кёрсе къуранын унутур
Молла моллагъа кьууаныр
Молла молладан кыысаракъ
Молла сохан ашамаз, табса ашаб тоймаз
Молла хычинланы кёрсе, абдезин унутур

Молла болгъандан адам болгъан кыйынды
 Молла къара сууну башын аулар
 Молланы кърны тойса да кёзю тоймаз
 Молланы айтханын эт да этгенин а этме
 Молланы сархы акъ болса да, иши къара
 Мыртазакъча юсюме ёре сюелиб турма
 Мыйыкъларыны тюбюнден акъ хазырлача
тишлери
 Мухар ашаб керилмез, тели кюлюб серилмез
 Мухарны бир тойгъаны башы багъасы
 Мухар кеси тойса да кёзю тоймаз
 Мухарны эси ашарыкъда
 Мюлк тас болса да табылыр, намыс тас болса
табылмаз
 Мюлк ишге урунган арымаз

4.8. Н - харифден башланганла

Накъырданы арты керти болур
 Накъырда - кертини келечиси
 Налат баш джармаз, тюкюрюк кёз чыгъармаз
 Насыбда махтау джокъ
 Намыс болмагъан джерде берекет болмаз
 Намыс болмагъан джерде насыб болмаз
 Насыблыны ырысхысы арба бла келеди
 Насыблыны эки джуугъу бир кюн келир
 Насыблыны тирмени аллына
 Нарт сёз - тилни бети
 Нарт сёз - тилни тиеги
 Нарт сёз къарт болмаз

Нарт сёз морт болмаз
Нарт сёз тик болса да тюз
Нарт - гурт, анда-мында болгъан бери чыкъ!
Не къабха, не чабха джарамагъан
Не барама, барама балта узуну баралмайма
Нёгерликни джюрекде джюрют, къарыусузгъа
къарнашлыкъ эт

4.9. О - харифден башланнганла

Обур кетди, орну къалды
Обур къабырда тохтамаз
Обур къой артдан юркюр
Ойнаб айтсанг да, ойлаб айт
Огъартын олтур, тёбентин къоб
Огъурлу къонакъ келсе бууаз къойунг эгиз табар
Озгъан ёмюр, озгъан суу
Озгъан ишни соруучу болма
Озгъун пахму бла озгъун джигитлик адамны
башына къайгъы
Оздуруб айтхандан эсе, тюгел джетдирмей айт
Оздуруб ашасанг бал, джау да къустурады
Озгъан джашлыкъны базарда табмазса
Озгъан ёмюр - акъгъан суу
Озгъан ишге къар джауар
Ойнай билмеген уруб къачар
Ойнай ойнай кёз чыгъар
Окъ бла джыгъалмагъанынгы аш бла джыгъарса
Окъ да джерине джетиб суууйду

Окъ джетмез джерге кылыч силдеме
Окъ тиймезин да сые эди, кызауат этерин да
сые эди

Окъсуз шок экеуленни кюркютур
Окыган асыу, окымаган жарсыу
Окыганны бети жарык, келю базык
Окыган сабий окымаган адамдан уллуду
Окыган - озар, окымаган тозар
Окымаган сокурду - сокур ташха абыныр
Окыган адеб-намыс окуйду
Окыган нюрдю - окымаган кердю
Окыулу эл озар, окыусуз эл тозар
Ол адамны хайры тенгизге таш атхандан кёб
боллук туюлду

Ол «хо да», «хый да» да джокды
Ол нарт кибик башчыды, кыаруулду,
чырайлыды, субайды

Олтурганны ит кыабмаз
Олтурган кыыз окыа тигер
Олтурган кыыз орунлу
Олтур аякларынгы джалга алмаган эсенг
Олтурса бийче, турса - эркиши
Олтуруб керюнмей эди да, кесин ёрге туруб
кергюзе эди

Олтур кыонак тогуз айны, кыайна кыазан он
айны

Он бармагындан бал тама
Он кере бич да, бир кере кес
Онг кыолунг дженгиллик этсе, сол кыолунг бла
сабырлык сал

Онг кьолунг бла берсенг, сол кьолунг бла
 алырса
 Онглудан эс ташлама, кьоркьуб, джалыныб
 башлама
 Онглу бла кюрешсенг, джазыкь этер, онгсуз бла
 кюрешсенг сыйынг кетер
 Онглу да болур онгсуз, онгсуз да болур онглу
 Онгмагъандан хапар сорма
 Онганны онг джанына олтур
 Онгсузгъа болушханнга Аллахда болушады.
 Онгсузгъа джакъ джокъ
 Онгсузгъа кюн джокъ
 Онгсузну чархы акъырын тѣнгереиди
 Онгсузну юлюшю - тепси тюб
 Ораза - къызгъанч юй бийчени чомарт айы
 Оразаны ону кетди, онгу къалды
 Оракъ - ауузу ит - тили
 Орамчылагъа санау болгъан, эски тоннга
 джамау болгъан
 Орундукъгъа кѣре джабыуу, кымылдагъанына
 кѣре табыуу
 Осал кьойчуну кютген кьою кьотур болур
 Осал малчы даулашыучу болур
 Осал малчыны мурджары терен
 Осал тенг ауана кибикди
 Осал шапа гырджынны кюлде унутур
 Осал шапаны оту джанмаз
 Осал шапаны уютхан сютю тутмаз
 От алыргъа келген къатын отуз ауур сѣз айтыр
 От - арыкъ, суу - семиз

От бла ойнагъан кёнчексиз къалыр
От бла суудан башынгы сакъла
От болмагъан джерден тютюн чыкъмайды
От кюйдюрюр, джер тюйдюрюр
От кюйдюрген сау болур, сёз кюйдюрген сау
болмаз

От сууну джаратмай эсе, суу отну несин
джаратады?

От тамызсанг тютюн чыгъар
От тюшген юйню чалдышыча
От къошунча
Отсуз джалын болмаз
Отсуз оджакъдан тютюн чыкъмаз
Отда олтургъан ауун кюйдюрюр
Отоу отдан, келин хантдан тоймаз
«Оуну» «шаугъа» алыб келдим
Оу - большевикле, шау - кадетле, къайдан
чыкъды бу адетле

Оюму болмагъан ишни ичине ояр
Оюмсуз айланнган агъазны башы хунада къалыр
Оюмсуз джюрюген - аджалсыз ёлюр
Оюнда тигилген оюмда да тигилир

4.10. П - харифден башланнганла

Пакъырлыкъ айыб тюлдю, эринчекликди айыб
Патчахла да аналарындан джалан туугъандыла
Пахму сатылыб алынмайды, аны Аллах береди
Пахму къадалыб ишлеген адамда болады
Пил кибик къарыуу, бек акъыртынды барыуу

Пилге юрген мае кеча
Пилни да джегедиле адамла

4.11. Р - харифден башланганла

Рысхы джалгъанды - келген да этер, кетген да
этер
Рысхы- ишде, иш- къолда
Рысхы келир болса къыл кёпюрден тизилир,
кетер болса темир сынджыр юзюлюр
Рысхы насыбха къор
Рысхы сют юеюнде кёмюк кибикди
Рысхы тюбюнден къозламаз
Рысхыны табхан тынч, тутхан къыйын, билимни
табхан къыйын, тутхан тынч
Рысхысына кёре джаш ёсер, къышлыгына кёре
мал ёсер.

4.12. С - харифден башланганла

Сабий бла къарт бирди
Сабий джашны махтау бузар
Сабий джетгинчи джети тюрлю болады
Сабий джигер тиширууну бир къолун байлар,
хомухну уа эки къолун байлар
Сабийни джумушха ий да, ызындан кесинг бар
Сабий кёргенин унутмаз
Сабийни ким асыраса олду анасы
Сабий кюнюне беш тюрлю болур
Сабий къонакъдан тамада
Сабий къоругъан джеринге ёч болур
Сабийни тилин анасы билир

Сабийликде юретмесенг, уллу болса тюзелмез
 Сабийсиз тишируу - кёгетсиз терек
 Сабийсиз юй - къабыр кибик
 Сабырынга таш такъ
 Сагъатчыны сагъаты джокъ
 Сагъынылгъан - босагъа юсюнде
 Сагъыш - къартлыкъгъа суююмчу
 Сагъыш этмей атлама, тешик кёрсенг къатма
 Сагъышсыз иш оюлур
 Сагъышсыз сёзню джел элтир
 Садакъачыны къапчыгъы тешик
 Садакъачыны джаны къапчыгъында
 Садакъачы садакъачыны суюмейди
 Сайлагъан сайгъа
 Сайлагъаннга - чий гырджын
 Сакъаллыны сакъалсыз алдар
 Сакъ - юйюне сау барыр
 Сакълыкъ сакъат келтирмез
 Сакълыкъгъа сокъурдан юрен
 Саламынга кёре джуугъунг, кесинге кёре
джуургъанынг
 Санамай сегиз деме
 Саны бар да, джаны джокъ
 Саны джарты неден да джарты
 Саны джарты джарты тюлдю, акъылы
джартыды джарты
 Санларынг сау болса джюрегинг тау болур
 Саны сауну, джаны да сау
 Саны сауну джюреги токъ
 Сансыз эл санаусуз болмаз

Санга игилик, манга ашхылыкъ
Сангырау бир джанына, сокъур бир джанына
Сангырау къулакъ эл бузар, джарым молла дин
бузар

Сангыраугъа «салам» десенг «атангы башы»
дейди
Сангырау эшитгенин айтыр, сокъур кѳргенин
айтыр

Санта адам дженгил семиреди
Сарсмакъ ашамагъан ийис этмейди
Сарсмакъны бир аурууу, тогъуз дарманы
Сарсмакъ джети аурууну башын кеседи
Сатыу сакъал сылагъанчады
«Сау бол» деб айтдыргъан атха миннген кибик
Сау бармакъгъа - чипирек
Сауб ичсенг минг кюннге, сатыб алсанг - бир
кюнге

Сауаргъа ийнеги болмагъанны джыккырда
айраны болмаз

Саулугъунг иги болса, къалгъан бары да бошду
Саулукъ неден да багъалыды
Саулукъдан иги байлыкъ къайда
Сауру мени алмайды, Боджашха уа мен
бармайма

Саурсун сыласанг, эмилик да джууаш
Саут кесинге да джауду
Сегиз ийнек асырама да семиз ийнек асыра
Сегиз эчкиге сексан теке
Секирген айыб тюлдю, кекирген айыбды
Семизлик адамгъа джарсыу, малгъа асыу

Сен - бай, мен - бий, атны суугъа ким элтсин
Сени бөркюнгю тюбюнде сенден джигит

джокъду

Сени суйген адам терслигинги кезюнгден
айтыр, суймеген а ызынгдан сёзюнгю этер
Сенден сора бир къагъыт олтан да джыртыб ёлге
эдим

Сен тутхан тауукъну мен эртде джукъгъанма
Сен тюлкю эсенг, мен къуйругъума
Сен айтхан орайдала джокъдула
Сен - уллу, мен - мазаллы, ууакъ джумушну уа
ким этер

Сёзге ашыкъма - ишге ашыкъ
Сёз билмеген ат бериб башын алып
Сёз бир, къулакъ эки
Сёз бла джолну арты болмаз
Сёз бла сыйлама да, аш бла сыйла
Сёзге ийнанма, кёзге ийнан
Сёз - кюмюш, джыр - алтын
Сёзню къысхасы джибни узуну ашхы
Сёз сауутдан кючлю
Сёзню суйген сёз табасы болур
Сёз темирден ётер
Сёзюнг тохтагъынчын аурууунг тохтасын
Сёз сезню айтдырыр, джумдурукъ кёзню
чыгъарыр

Сёзю бычакъсыз мамукъну кесерикди
Сез отда аш тынгылы бишеди
Сёлеше билмеген атасын анасын айтдырыр
Сёлеше билмеген сёгюш алып

Сёлешген кюмюш, тынгылагъан - алтын
Сингир юзюлсе сау болмаз
Сокъур алма эртде бишер
Сокъур атны джармалыкъгъа элтгенча
Сокъур атламына шукур
Сокъур бла асхакъ Аллахны джауу
Сокъур болса да къыз ашхы
Сокъур джашыргъанны сау табмаз
Сокъургъа джол ташлы болур
Сокъургъа къайда да къарангы
Сокъур нёгеринг болса бир кёзюнгю къысыб
джюрю

Сокъур суюген - сау кёз
Сокъур сокъмакъгъа тюзелгенча
Сокъургъа сохта тутдургъанча
Сокъургъа таякъ тутдургъанча
Сокъур тауукъгъа арпа да будай
Сокъур тауукъгъа не да - тары
Сокъур тутханын бек тутар
Сокъургъа чыракъ керек тюлдю
Сокъур шайгъа да тиймейди
Сокъур элге кирсенг кёзлеринги къыс
Сорулгъан иш сёгюлмез
Сол кёзюнг онг кёзюнге къарауул болсун
Сол къолунгу ишин онг кёзюнг билмесин
Сууагъач кибик къынгыр болгъанды
Суукъ къысса, буз къозлар
Суукъ сан къыздырмаз, исси джан къалдырмаз
Суудан къарылмазса, джаудан джарылмазса
Сюргенден къачма къоркъакъгъа саналлыкъса

Сют кесген бармакъдан къан чыкъмаз
Сютден ауузу кюйген, суугъа юре эди
Сютню башын джалагъан къутулур, тюбюн
ичген тутулур

Сютге къорлукъ къуйгъанча
Сют сюек ёсдюрюр
Сют уюгъанча
Сюиюб кёлтюрсенг, джюгюнг арытмаз
Сюимей берилген суугъа юреди
Сюйген бир айтыр, сюимеген минг айтыр
Сюйгенинги джыртылгъаны да ариу кёрюнеди
Сюйген джылатыб юретир, сюимеген
кюлдюрюб юретир

Сюйген къонагъынга эшигинг ачыкъ
Сюргенден къачма, къачханны сюрме
Сюркеле баргъан таудан ауар
Сюрюуден айырылгъан теке - бёрюге азыкъ
Сюрюуден айырылгъан къойну бёрю ашар
Сюрюуге - бичен, сабийге эмчек
Сюрюучю ашхы болса, текеден да сют алып
Сюрюучю кёб болса, къой харам болур
Сюрюучю таягъына да оноу сорады
Сымачча нек сюелиб тураса?
Сыйы джокъну кюню джокъ
Сыйыртхычдан бармакъ таш ычхынганча
Сыйы джокъ деб элден къачма, малы джокъ деб
эрден къалма

4.13. Т - харифден башланганла

Таба отха кѣмюлсе, кѣонакъ кѣошха бѣленир

Таба баргѣан чаба барыр

Табсанг кѣойма, табхынчы тохтама

Табхан табан урур

Табийгѣат - саулукѣну анасы

Тагѣылгѣан ѳгюз уруучу болур

Тагѣылгѣан ит юрюучю болур

Таза суун киши эшикге тѣкмейди

Талай бла талашма

Талпыгѣанны тау тыймаз

Тамадасы барны джылы келсе да кеси гитче

Тамада болгѣан - тынч, тамадалыкъ

ѳтген-кѣыйын

Тама - тама кѣл болур, кѣона - кѣона эл болур

Тамгѣан тамчы таш тешер

Тамгѣан тенгизге тамар

Талыр тартхан тарыкъмаз

Тамырына кѣре бутагѣы

Тамыр ташны тешер

Тамышмагѣан тана кирик

Танымагѣан бла туумагѣан бирди

Танымагѣан джеринги тайгѣагѣы кѣб

Танымагѣан тюз джолдан эсе, таныгѣан тик

джолну бар

Тар кѣарнында асырагѣан кенг юйюнде да

асырар

Тура турса тенгиз да таркѣаяды

Тартхан да ѳгюз, таякъ тийген да ѳгюз

Тартхан ёгюзге чыбыкъ бек тиер
Тары кебексиз болмаз
Тарынг кёб болса, къанатлы да тауусмаз
Татлы сёз джыланнн тешигинден чыгъарыр
Татлы тилли кёзу эки ананы эмер
Тау артында аджир кишней эди да, тау аллында
байталла ташлай эдиле

Тауну ашы такъыр
Тауну ашы такъыр, анда джашагъан факъыр
Тау башында тау болмаз, джангыз терек бау
болмаз

Тауну берекети - къара суу
Тауну махта да, тюзню сайла
Тау бла таулу - джан бла тенгек
Тауну келбети - нарат чегет
Тауда кийикден ёзенде кёоян ашхы
Тау кийиги тюзге энмез
Таугъа минмей, тюз кёрюнмез
Тау - таугъа тюбемейди, адам - адамгъа тюбейди
Тау - таулуну тыбыры
Тауны, ташны суу бузар, адамланы сёз бузар
Таукел бир ёлюр, арсар минг ёлюр
Таукел бир чабар, арсар эки чабар
Таукелни джолу джарыкъ
Таукел ишин дженгил битдирир
Таукел кёуру къалмаз
Таукелни кылыч кесмез
Таукелге нюр джанар
Таукел таудан ауар
Таукел тауну аудуруп

Тауукъну азыгъы аякъ тюбюнде
Тауукъ ашыкъгъанлыкъгъа танг атмаз
Тауукъ бюртюк-бюртюк къабады, дагъыда
тояды

Тауукъдан гаккы акъыллы дегенча
Тауукъ багуш къазды да бойнуна бычакъ
чыгъарды

Тауукъ къазгъа эришди да артын джыртырды
Тауукъны къыйыны аз да, хайыры кёб
Тауукъ къычырмаса да танг атар
Тауукъ сюрюуге гугурук керек
Тауукъ тары тюбню да къозгъамай чёблемез
Тауукъ тюшю - тары бюртюк
Таулу билген тенгелек
Таулу къыз - юйню джулдузу
Таулуну тегенеси тауда, гырджынлыкъы тюзде
Тас болгъан бычакъны сабы алтын
Таш ата билмеген башына уруп
Таш бла ургъанны аш бла ур
Ташны къыйынлысы тютюнчюге чакъгъыч
болур

Таша айтхан тутулур, туура айтхан къутулур
Ташчы ташны тешер
Таша джюрюген туура къозлар
Таякъ баш агъартхан да хайырды
Таякъ этден ётер, сёз сюскден ётер
Тебген тебинир
Тебген къадау таш орнуна сыйынмаз
Тебмез тебсе аман тебер

Телиге акъыл салгъандан эсе, ёлгеннге джан
салырса
Телиге акъыл юретген ёлгеннге дарман берген
кибикди

Телини акъыллы этген джер джокъду
Тели батыр тез ёлюр
Терслик балтада да, сабда да болур
Тейри эшиги ачылгъанча
Тирмен къакъгышча
Темир къазыкъ бюгюлмей, кёк джюзю оюлмаз
Темирни иссилей табла
Темирни кюе ашамаз: тот ашар
Темир къаласы болгъаннга темир чюй да
керекди

Темирчи - бычакъсыз
Темирчи кеси къаллай болса, бычагъы да аллай
Темирчини кызы кыбды кюсей эди
Темирчиге темир тогъай кюрур
Темирчини юйюнде араууну болмаз
Темирчини юйюнде кычхачы болмаз
Тергеулю зат ажымлы болмаз
Тергеулю зат аяулу болур
Терексиз элге булбул къонмаз
Термилгенинг къолгъа тюшсе, спассыз болур
Терсни ариулаб, тюзню къармаргъа болмайды
Терсни джагъы джокъ
Терск кессенг джонгурчха тюшер
Терсликни ур, тюзлюкню кюр
Тёзген тёлү ашар
Тёзген төш ашар

Төрге ётюб төреден кьутулмазса
Төрдеги кюлсе эшикдеги ышарыр
Төрде темир таякълы, къаяда чыпчыкъ аякълы
Төрге тюшсенг, төрден чыкъма
Төрт баш бир джастыкъгъа сыйынмаз
Тилек кьуру кълмаз
Тилсиз сабий да анасына тилин ангылатады
Тилсизни эниклеме, сокъурну тюртме
Тирмен суусуз айланмаз
Тирменчи унсуз кълалыр
Тиш да, тишлик да кюймезча
Тогъузакъгъа тогъуз улан
Тойну ашы тобалакъ
Тойгъа барсанг, тоюб бар
Той кёрмеген тойдан къачар
Той къыз бла джашны джармалыгъыды
Тойну сылтауу бла тон битеп
Тойда тонун сыйыргъан
Тойдагъына къарама да тондагъына къара
Тойгъан антын унутур
Тойгъан джерге тогъуз къат
Тойгъан ит иесин танымаз
Тойну къамчиси харе, джырны къамчиси - эжиу
Тойну къарнашы харе, джырны къарнашы эжиу
Токъмакъ тийгинчи ютюргю солур
Томурулгъан бусакъ терекча
Тонгузну аласы - къарасы болмайды
Тосундан умут этди да, эринден кьуру кълалды
Тынгылагъан тынгы бузар
Тынгылагъан тебсе тына билмез
Тышы - джылтырауукъ, ичи - кълалтырауукъ

Тышы харамны ичи да харам
Тюбюнден кесилген терекча
Тюз адам туз дамны унутмаз
Тюз адамны къаргъасанг, къаргъышынг кесинге
джетер

Тюз агъач тюзде къалмаз
Тюзню етмеги тюзде къалмаз
Тюзде буудан эсе юйде къоян ашхы
Тюз киши джюз кишини джыгъар
Тюз кишиге джюз киши джакъ
Тюз сёзге тюзюуюн джууаб
Тюз тюзелир, терс юзюлюр
Тюзлюк джангыз къалмаз
Тюзлюк джакъсыз къалмаз
Тюзлюк ишни таукел сакъла
Тюзлюкню къылыч кесмез
Тюзлюк темирни бюгер
Тюзлюк тенгизде батмаз
Тюзлюк тубанда аджашмаз
Тюзлюкню тутхан тюзелир
Тюзлюк ючюн ёлген ёлмейди
Тюк да чыгъыучу джерине чыгъады
Тюкенчи кебинсиз къалыр
Тубан тирликге токълукъ берир
Тубанны тулукъгъа джыялмазса
Туз джалагъан суу ичер
Тул къатын тюлкю болур
Тулукъ тюбю тонгъайса, тогъуз гырджын чыгъар
Туугъан элинги сууу чокъуракъ
Туугъанынга туура айт
Туудукъ туугъандан татлы
Туугъан кесини насыбы бла джаратылады

Туумагъан сабийге ат атамайдыла
Тынч тебсе, джер тебер
Тынчны тебгени кыйын
Тынч эшекге экеулен минер
Тынгылагъан ёгюз уруучу болур
Тюндеги тюште кёрюнюр
Тюнюм, тюшюм - тутхан ишим
Тирменни эшиги кирирге - кенг, чыгъаргъа - тар
Тюртелмезинги тюртсенг, кесинг тюртюлюрсе
Тюш кюнню келечиси
Тюшю игиден тюнгюлме
Тюшген алтын табылыр, озгъан заман табылмаз
Тюшген кёгет орнуна битмез

4.14. У - харифден башланганла

Уалгъан арбаны джибле бла байлагъанча
Узакъдагъы джууугъунгдан эсе джууукъдагъы
хоншунг иги
Узакъдагъы юлюшсюз къалыр
Узакъдан арба бла келтиргенден эсе,
джууукъдан торба бла келтирген ашхы
Улан джигит болмаз, джыгъылыб бурнун урмаса
Уллу иште уят джокъ
Уллу селешме да уллу къаб
Уллуну хатерин этмеген, гитчени хатерин этмез
Уллу къазанда бишген эт чий къалмаз
Урлагъандан урлагъан халалды
Урлагъан эки кёз, къарагъан минг кёз
Урлукъгъа кёре тирлиги

Урлукъ тюбю - кьорлукъ
Уруну арты кьуру
Ура турсанг кьудай да ёлюр
Урушмай айырылган уялмай кьошулур
Ургьанны урмасанг кьоркьганнга санар
Устагьа ишни кьыйыны джокьду
Устаны кьолу - алтын, джырчыны сёзю алтын
Усталыгьы болган ач кьалмаз
Устала ёлгенликге усталыкь саулай кьалыр
Устаны сохтасы озар
Уучу кьояндан умут этсе, кьоян асхакьча кёрюнеди
Ушакь бузоу эмизир
Ушакь джолну кьысхартыр
Ушакь суймеген кьол тирмен кьурур
Ушамаган - джукьмайды
Ушхуур адамны аркьауу
Уялмаган бетге кьазан кьара
Уялмаган - буюрулмагьанны ашар
Уялган айыб тюлдю, уялмаган айыбды
Уят - рысхыгьа заран
Уят - ёлюмден кьаты
Уят - кьарын тойдурмаз

4.15. X - харифден башланганла

Хазыр ашха терен чолпу
Хакь бла кьызбай аджалсыз ёлюр
Хаман да мараучуну джолу болуб бармайды
Ханлагьа да келеди хариблик
Хансына кёре каскасы

Хантына кёре тузу, юйюне кёре кызы
Хапар окъча чыгъады
Хапар сора билмеген, айта да билмез
Харам къарнашдан халал тенг ашхы
Харам тенгден ачыкъ джау игиди
Хар сезню кесини орну
Хар тыбырны бир джылауу болады
Харе эки къолдан чыгъады
Хатасы болгъан киштик эшик тауушдан
къркъады

Хата гитчеден
Хатер этмеген хатер кёрмез
Хатерчи - къул болур
Хаух кийимни кийсенг тешерсе, хаух атха
минсенг тюшерсе

Хаух берсенг аманат этиб берме
Хаух бермесем мен антсыз, мен бергенча
келтирмесенг сен антсыз
Хаухгъа баргъан аскерни джолу болмаз
Хо деген минг сёз, огъай деген бир сёз
Хомух алгъа ёлюр
Хомухдан ёлгенден эсе джигитлик этиб ёл
Хоншуну билмей юй салма
Хоншунг сокъур эсе, кёзюнгю кыыс
Хоншуну тауугъу къаз керюнюр
Хоншулукъгъа айланган баш джарты кибики
Хоншусу аманны, турмушу аман
Хунагъа миниб кычырама деб, кесин кыушха
алдыргъан

Хурджун кыуру болса төреден хайыр джокъ
Хыйлачыны сёзю учхара

Хыйнычылыкъ бла элни ашагъан моллача
Хыликкечи башха, накъырдачы башха
Хыны сёз башха къазыкъ
Хыре адам джай къурушур

4.16. Ч - харифден башланганла

Чагъыдийни арты озар
Чайны мардасы юч, ючден озса, къонакъбайгъа
кюч
Чайнамай джутхан хантынг татыусуз
Чакъгъычсыз къуу къабынмаз, муджуалы киши
абынмаз
Чакъырылгъанны аты, чакъырылмагъанны
багъасы болур
Чакъырылмагъан джерге барма, чакъырылгъан
джерден къалма
Чал баш эсенг да чалкъынгы ташлама
Чалкъыны халтасын джетдирсенг да ауузун
ташха джетдирме
Чамчы адамны джашауу узун болур
Чарлагъан шкок тюз атар
Чарх къалайгъа бурулса, джашау да алайгъа
Чархымы чыгы юзюлгенден эсе, бойнуму джиги
юзюлсюн
Чахтананы къозгъагъанча къозгъалгъанла
Чегетге тушман отунчу
Челек кирген чоюнча
Челекни башы ачыкъ болса бетге уят керекди
Чемерни къолу агъачдан тюйме тигер

Чемерни он бармагы он киши
Черекге суу кыуйганлай
Черекни сууун эки бөлмөзсө
Череги болмаганны антауу болмаз
Четеннге түшгөн кыатынча
Чөбдөн тайган көбдөн таяр
Чөблөмөген көблөмөз
Чибиллеге аралсанг кыарт ийнекни эслемөзсө
Чибинле балга джабышганча
Чибини барны балы бар
Чибинлени да болады башчылары
Чибини көб бал этер, адамы көб мал этер
Чий тели кесин махтар, чийсил тели кыатынын
махтар
Чилле кийгеннге кыарама, ишни билгеннге кыара
Чирик көл чөбдөн тоймаз
Чирикге чибин кыонар
Чомартха Аллах да борчлуду
Чомарт бергенин айтмаз
Чомарт джарлы болмаз
Чомартны кыолу берекет
Чомартны кыолун джокълукъ байлар
Чомарт кыолда мал кыалмаз
Чомарт кыонакъ юй иесин сыйлар
Чомартха хар кюн да байрамды
Чоюндагы сеннге, кыазандагы меннге
Чочуб көб сют берген ийнекден, чочумай аз сют
берген эчки ашхы

«Чух» деб атха минмеген, «быт» деб ийнек
 саумагъан
 Чыбыкъда - алда, чыкъда - артда бол
 Чыбыгъы узун мени тюер, аягъы кир меннге
 сюртюр
 Чыгъана къатында гокка да битер
 Чыкъда алгъа барма, чыбыкъда артха къалма
 Чыкъ къуругъунчу чалкъы чал, джангур
 джаугъунчу дырын джый
 Чымырта отун да къайнатады къазан
 Чындыны къарыусуз джери юзюледи
 Чырпа бёркни джелпегей кийиб
 Чырпыгъа кирсенг кёзюнге сакъ бол
 Чырпы чакъса, гугук къычырыр

4.17. Ш - харифден башланганла

Шайтанлы шайтаннга алдатмаз
 Шакъагъа джалыгъанлыкъгъа алим болмазса
 Шапа кёб болса, аш татымсыз болур
 Шекели субай кекелден тюлдю
 Шокка юреннген бёрюча
 Шкогунгу кюмюшюн махтама да тийишин
 махта
 Шохунг артынгдан махтар, джауунг кёзюнгден
 махтар
 Шох болургъа джыл керек, джау болургъа кюн
 керек

Шохунг джылатыб айтыр, джаууынг субайтыб
айтыр

Шохлукъну тюзлюк бегитир
Шхайтыдан бойну бла агъач тартханча
Шыбыладан къоркъгъан Аллахны эскерир
Шыйых да башын асырар ючюн шыйых болады

4.18. Ы - харифден башланганла

Ызынгдан джанлы сюргенча нек чабаса?
Ырысхысы кёбню шайтаны кёб
Ышанган адамынгдан кёлюнг бек къалады
Ышармагъаннга киши кюлмейди
Ышанган башны суу алыр
Ышанган башны бёрю ашар

4.19. Э - харифден башланганла

Эбинг келсе, эл бла ойна
Эбин табхан ётмек табар
Эгечни къарнашда хакъы бар
Эгизни насыбы да эгиз
Экеу бир болса, тёбедегин эндирир
Экиси да бир эшекни эки къулагы
Эки къолундан бал акъгъан
Эки къуш джагъалашса, садакъычыгъа тюк
тюшер
Эки макъа бир джалпакъгъа сыйынмаз
Эки харбыз бир уучха сыйынмаз

Экиндиве эл ташлама
Элни кючю тенгиз
Элге кюллукуь этмеген элге ие болмаз
Элни сёзю - темир талкы
Элни сёзю элек, анга къарагъан халек
Элни тюркюрюгю тенгиз болур
Эл тылпыуу тирмен айландыр
Эл эски джууса, Нанай да эски тонун джууар
эди
Элге тели деген кеси тели, эл тели деген керти
тели

Эли бирни эни бир
Эли джокъну кёлү джокъ
Элин суйген джерин сюер
Эли суймегенни тели да суймез
Элни ауузуна элли аршын кюмач джетмез
Элни ишин эр джакълар
Элни кючю - эмеген
Элмен айтды - эл ачды
Эл бир джакъ, элмен бир джакъ
Элиб деген ач кълмаз
Элиб деген эл ашар
Эмен кълзыкъ урулгъанча
Эр эришсе эки болур
Эринчекни эр алмаз, эр алса да кёл салмаз
Эринчек ауруу табар, ишлеген саулукуь табар
Эринчек бир аягъын алгъынчы, бир аягъын ит
алыр
Эринчекге бюгюнден тамбла тынч
Эринчекге кече кълсха

Эринчекни сылтауу тауусулмаз
Эринчекни тамбласы тауусулмаз
Эринчек тюшге дери джукълар да, ингирге дери
эснер

Эринчекни эрни къургъакъ
Эринчек - джарлылыкъны башы
Эришмеклик - къуш къанат
Эрке сабий джылауукъ болур
Эркени эркетмесенг, эрнин чюйюрю
Эрке юреннген эрге джарамаз
Эркишини джыламугъу ташны эритир
Эркишини джарытхан да къатын, арытхан да
къатын

Эркишини кыйматы уллу
Эрсиз къатын - элге сёз
Эрлик кичиден чыгъар
Эртде этеринги кечге кыйма
Эртде турсанг джол алырса, эртде юйленсенг
тёлю алырса

Эртде тургъан ёкюнмез
Эртде тургъанны эркек аты тай табар
Эс бла акъыл башха
Эси бар эси джокъну этеги бла джабар
Эсебсизлик элден айырыр
Эсиргенге тенгиз тобукъдан
Эсиргенни тюртюлюр кереклиси джокъ
Эсирген элни кюдюрю
Эсирген эсиндегин айтыр
Эснеу эснеуню келтиир
Эт да, тиш да кюймезча

Эталмаз ишинги башлама, башласанг а ташлама
Эт кетсе да бет кьалсын
Этинг кюйгенден эсе этегинг кюйсюн
Эт тансыкьгьа ёпке татлы
Этерге эринда ашаргьа табма
Эте билмеген ит ыйлыгьын кёрюр
Этли юйню - ыргьагьы, бозалы юйню -

кьалагьы

Эфенди джокьдан Муазин эфенди болду
Эчки бер да эчки ал - макьыргьаны артыкьлыгьы
Эшек джюксюз кьалмаз
Эшик тешике кюлгенча
Эшик кьаты этилгенча бир табсыз чючкюрдю
Эшик юсюнде оба кьазыкьча
Эшикде ёлсе кюеу ёлсюн, юйде ёлсе келин

ёлсюн

Эшик ачыкь болса да, соруб кир
Эшикли чычхан юйлю чычханны эшикке кыстай
эди

Эшикке атылгьан эски салам чабырча
Эшилген чач кьатышмаз

4.20. Ю - харифден башланганла

Юйде аман джашдан эсе, арбазда хыршы таш
игиди

Юй ариуу - топракь, адам ариуу - опуракь

Юйде джумуш тынмаса, келин терс

Юй иеси кьобузчу болса, юйдегиси тепсеучю
болур

Юйюне кьутургъан ийнек кирсе, мюйюзюне
илинник джокъду
Юйю болгъан - юйюне, юйю болмагъан - баш
тюбюне

Юреннген ауруу кьоймаз
Юрюлген гыбытча
Ючден дагъан таймаз
Джыккыр кьуршоусуз турмаз

Койчуев Аскербий Дагирович, доктор исторических наук, профессор. Почетный работник высшего профессионального образования РФ, Заслуженный деятель науки РФ, Почетный профессор ПГТУ.

Автор книг:

1. Книга памяти. 1941-1945. (Карачаевский район), г. Черкесск. 1995.
2. Сыны и дочери Карачая - фронту. Черкесск. 1995.
3. Славные сыны Карачая. Ставрополь. 1998.
4. Карачаевская автономная область в годы Великой Отечественной войны. Ростов-на-Дону. 1998.
5. Алан Джуртум. Черкесск - Ставрополь. 2002.
6. Академик Аскербий Койчуев. Ставрополь. 2003.
7. Мой аул - моя судьба (соавтор). Ставрополь. 2004.
8. Карачай: вопросы истории, культуры и религии. Ставрополь - Карачаевск. 2006.
9. Формирование интеллигенции Карачая и ее участие в Великой Отечественной войне. Ставрополь. 2007 (соавтор).
10. Койчуевы: генезис фамилии и современность. Пятигорск - Карачаевск. 2008.
11. Нарт сёзле, айтуула, чам сёзле. Ставрополь - Карачаевск. 2010.

Подготовлены в печать:

1. Очерки духовной культуры карачаевцев (XIV-XX вв.). Карачаевск - Ставрополь. 2010.
2. Жизнь - борьба. Ставрополь-Карачаевск. 2010.

НАРТ СЁЗЛЕ, АЙТЫУЛА, ЧАМ СЁЗЛЕ

Формат 60x84/64. Печать офсетная, бумага офсетная
Подписано в печать 19.02.2010
Усл. печ. л. 2,25. Тираж 300. Заказ № 1267
Отпечатано в типографии
ООО «Рекламно-информационное агентство на КМВ»,
г. Пятигорск, ул. Февральская, 54.
Тел. (879-3) 33-36-56, тел./факс (879-3) 39-09-03.